

ZBIGNIEW MICHALCZYK, JAN NOWICKI, PIOTR JAMSKI
Instytut Sztuki PAN, Warszawa

Ikonostas z Nowoberezowa – w poszukiwaniu twórców i pokrewieństw

Słowa kluczowe: ikonostas, Nowoberezowo, Podlasie, Zachodnie Polesie, malarstwo ikonowe XVII w.

Key words: iconostasis, Nowoberezowo, Podlachia, Western Polesia, 17th century icon painting

W kwietniu 2023 r. nasz zespół z Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk – prof. dr hab. Zbigniew Michalczyk, Piotr Jamski i dr Jan Nowicki – odnalazł na strychu cerkwi filialnej św. Jana Teologa w Nowoberezowie koło Hajnówki dwa-dzieścia fragmentów ikonostasu, którego formy pozwoliły wstępnie zadatować go na drugą-trzecią ćwierć XVII w. Szacujemy, że zachowało się ok. 60% oryginalnej substancji owego obiektu. Odkrycia dokonano podczas terenowej inwentaryzacji zabytków powiatu hajnowskiego, której zwieńczeniem będzie publikacja kolejnego tomu serii *Katalog zabytków sztuki w Polsce*¹. Ze względu jednak na pilną potrzebę zabezpieczenia relikwów ikonostasu zaprezentowaliśmy znalezisko wraz z obszerną dokumentacją fotograficzną i zaproponowaną rekonstrukcją struktury (il. 1) w osobnym artykule w „Biuletynie Historii Sztuki”². Cerkiew św. Jana Teologa wzniesiono w 1771 r., lecz odnaleziona przegroda pochodzi z poprzedniej świątyni w tej miejscowości, gdzie parafia została założona z fundacji króla Zygmunta III Wazy i Konstancji Habsburżanki w 1618 r. Pomimo braku możliwości precyzyjnego datowania zabytku na tym etapie badań, nie ulega wątpliwości, że odkryty ikonostas jest najstarszym obiektem tego rodzaju zachowanym na Podlasiu. Fascynujące jest również, że na jednej z ikon umieszczono wizerunki małżeństwa fundatorów (ich nazwiska są nieczytelne), a na innej widzimy napis wskazujący na jeszcze jednego współfundatora – Stefana Morozowicza, który zapewne wywodził się z miejscowej rodziny Morozów, piechurów wybranieckich.

Podstawowym celem, jaki przyświecał nam na pierwszym etapie prac, było uratowanie obiektu przed dalszą destrukcją, co do pewnego stopnia udało się osiągnąć. Duży rozgłos medialny wokół odkrycia przyczynił się do rozpoczęcia już u schyłku 2023 r. interwencyjnej konserwacji odnalezionych relikwów, czego

1. Ikonostas z Nowoberezowa,
ok. 3. ćw. XVII w. (?), rekonstrukcja
stanu z ok. 1727
Iconostasis from
Nowoberezowo, ca. 3rd quarter
of the 17th century (?),
reconstruction of its state
around 1727

IV.1-13

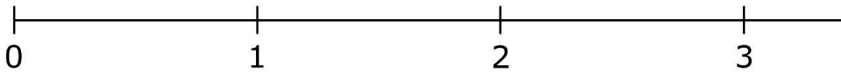
III.1-13

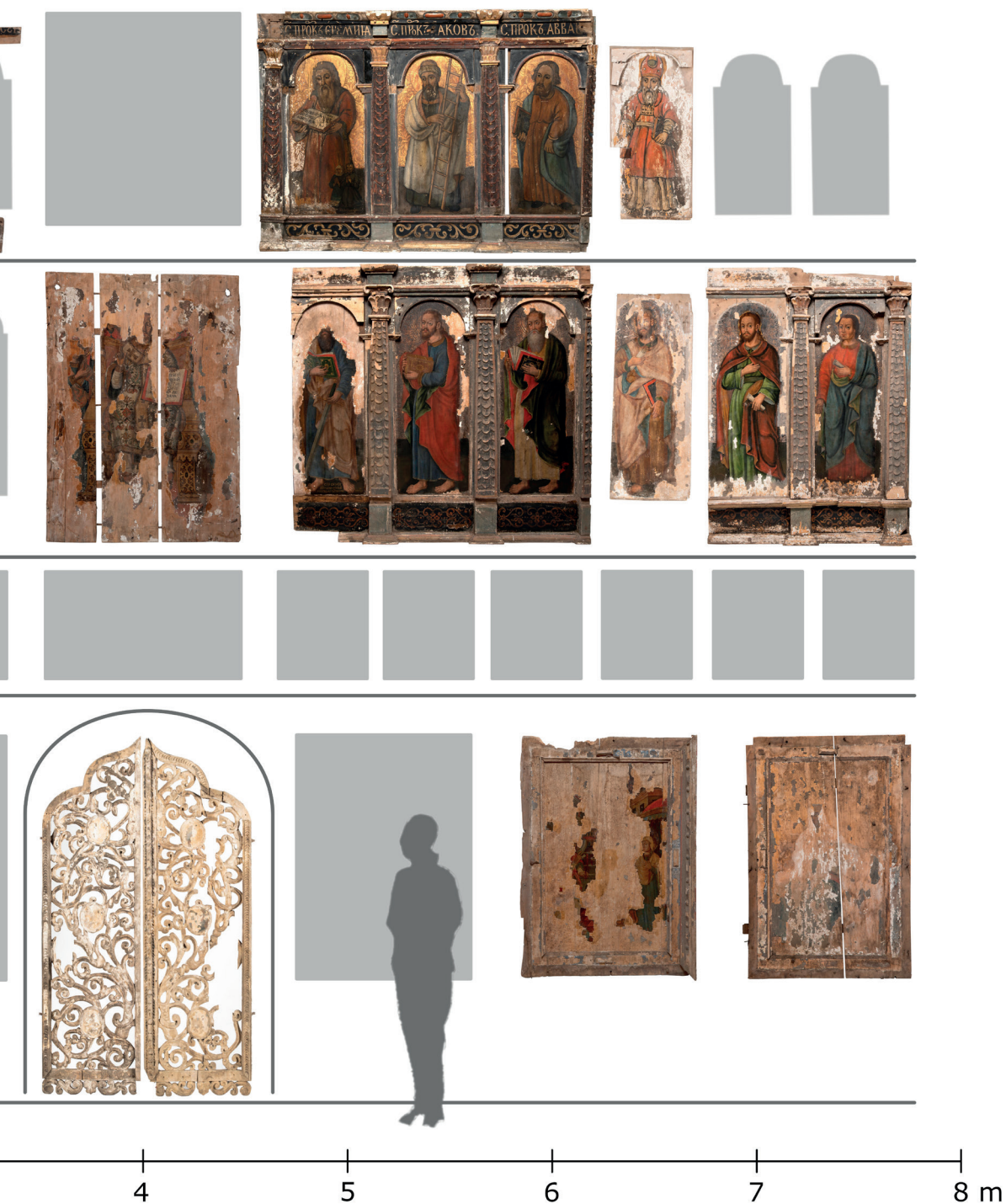

II.1-13

I.1-7

podjął się zespół z kierowanego przez dr hab. Magdalenę Iwanicką Centrum Badań i Konserwacji Dziedzictwa Kulturowego na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Działania te finansowane są przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (rozpoczęte z inicjatywy dr. Michała Laszczkowskiego jeszcze pod auspicjami Narodowego Instytutu Konserwacji Zabytków, przed połączeniem obu instytucji). Prace prowadzą dr hab. Iwanicka, dr hab. Jacek Stachera, dr hab. Elżbieta Szmit-Naud oraz doktorantki – Daria A. Piasecka i Anna Faron. Obecnie, jesienią 2024 r., kiedy powstaje niniejszy tekst, zespół konserwatorów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu przygotowuje program dalszych specjalistycznych badań nad zabezpieczanymi relikami ikonostasu z Nowoberezowa. Niewątpliwie nowoczesne technologie – w połączeniu z pogłębionymi analizami z zakresu historii sztuki – przyniosą odpowiedzi na wiele pytań w kwestii budowy obiektu, zastosowanych technik i, być może, datowania. My, historycy sztuki, nadal przyglądamy się zabytkowi i jesteśmy dziś w stanie powiedzieć na jego temat dużo więcej niż przed rokiem. Mamy nadzieję, że w przyszłości obie ścieżki badań – konserwatorska i historyczno-artystyczna – połączą się, dzięki czemu znacznie wzrośnie stan wiedzy nie tylko o ikonostasie, lecz także o sztuce regionu.

Niniejszy artykuł, będący zapisem nowego etapu badań nad obiektem, stanowi próbę osadzenia go w szerszym kontekście sztuki cerkiewnej Podlasia i Zachodniego Polesia oraz odnalezienia za pomocą analiz porównawczych – czyli narzędzi właściwych dla historii sztuki – analogii pomocnych w określeniu warsztatu lub przynajmniej kręgu, w którym powstał ikonostas z Nowoberezowa. Niektóre z tych kwestii sygnalizowaliśmy podczas prelekcji pod koniec roku 2023³ i w publikacji w społeczno-kulturalnym czasopiśmie „Nad Buhom i Narwoju”⁴ oraz na VI Międzynarodowym Kongresie „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”⁵. Obecnie jesteśmy w stanie owe myśli rozwinąć i przedstawić nowe spostrzeżenia. Prowadzenie analiz tego rodzaju nie jest jednak zadaniem łatwym, bowiem zabytek zachował się w postaci destruktu, przy czym różna jest skala zniszczenia poszczególnych elementów. Równocześnie materiał porównawczy jest ubogi, a część obiektów stanowiących ewentualne analogie znajduje się na Białorusi i obecnie nie mamy do nich dostępu. Przy bezpośrednim kontakcie z artefaktami z terenu Podlasia należy natomiast pamiętać, że wiele z nich ulegało przekształceniom, uszkodzeniom, przemalowaniom lub poddawano je częściowym rekonstrukcjom w czasie prac konserwatorskich. Zestawiając różne obiekty, musimy wreszcie mieć świadomość, że podobne lub zbliżone rozwiązania często stosowano przez długie dekady, a zarazem niewiele wiadomo o funkcjonowaniu warsztatów oraz mechanizmach rozpowszechniania, naśladowania i modyfikowania wzorów.

Oprócz powyższych zastrzeżeń konieczne jest powtórzenie podstawowych uwag na temat reliktyw ikonostasu nowoberezowskiego⁶, który był dziełem kilku rzemieślników i najpewniej ulegał przekształceniom. W partiach malarskich rozróżnić można przynajmniej dwóch, a najpewniej trzech autorów. Pierwszy z nich wykonał wszystkie zachowane ikony rzędu namiestnego (*Michał Archanioł* na drzwiach diakońskich, *Zwiastowanie*, *Św. Jan Teolog*), za wyjątkiem przedstawienia św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba. Do grupy tej, którą roboczo określamy literą „A”, zaliczyć należy również cały rząd apostołski wraz z Deesis. Ikony rzędu proroków i pa-

2. Ikonostas z Nowoberezowa, ok. 3. ćw. XVII w. (?), fragment rzędu proroków (prorocy Jeremiasz, Jakub, Habakuk). Fot. P. Jamski, 2023

Iconostasis from Nowoberezowo, ca. 3rd quarter of the 17th century (?), fragment of the prophets' tier (prophets Jeremiah, Jacob, and Habakkuk). Photo by P. Jamski, 2023

triarchów (roboczo grupa „B”, il. 2) reprezentują natomiast znacznie niższy poziom wykonania, choć zarazem analiza konstrukcji stolarskiej i jej dekoracji snycerskiej wskazuje, że oba rzędy – apostołski i prorocki – powstały równocześnie. Wspomniane wyobrażenie św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba (il. 3) jest tak zniszczone, że temat udało się rozpoznać jedynie dzięki opisowi inwentarzowemu z 1784 r. Fakt, że mamy do czynienia z formatem niepasującym do pozostałych ikon rzędu namiestnego i odmiennym materiałem podobrazia (zapewne drewno iglaste), pozwala domyślać się, iż przedstawienie to powstało nieco później i zostało włączone do programu ikonostasu wtórnie. Pomimo zachowania znikomych partii malarskich owego dzieła, można domyślać się jego nieco wyższej klasy artystycznej niż pozostałych wyobrażeń tego rzędu, choć też nie wydaje się, by można było mówić tu o datowaniu dużo późniejszym niż w przypadku reszty elementów. Niewątpliwie jedną z ikon namiestnych pierwotnie było wyobrażenie Matki Bożej z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii (il. 19b) zawieszane obecnie w nawie (niemal całkowicie przemalowane w XX w., przed rokiem 1962). Ważny element poniższych rozważań będzie stanowiła analiza reliefowej dekoracji teł poszczególnych ikon. Zaznaczamy w celu wstępnego

3. Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb, zachowane fragmenty kompozycji. Fot. P. Jamski, 2023
Saints Vladimir, Boris and Gleb, preserved fragments of the composition. Photo by P. Jamski, 2023

uporządkowania materiału, że widać tu pięć schematów – pierwszy (I) identyfikujemy w całej grupie „A” i na Hodegetrii, kolejne (II, III, IV) w grupie „B”, a piąty (V) na wyobrażeniu św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba. Początkowo zakładaliśmy, że ażurowe carskie wrota z medalionami wplecionymi w ornament floralny i chrząstkowo-małżowinowy mogły powstać nieco później niż reszta struktury. Konserwacja odsłoniła jednak relikty ukazanych na medalionach przedstawień Zwiastowania i ewangelistów, pozwalając stwierdzić zbieżność stylistyczną tych partii malarskich z grupą „A”. Wrota pochodzą zatem z tej samej fazy, a cały ikonostas należy w przybliżeniu datować na 3. ćw. XVII w.

Pomimo powyższych uwag o złożoności problemu i kwestiach stanu zachowania wydaje się, iż jesteśmy w stanie wskazać kilka zabytków, które postrzegać należy przynajmniej jako istotny kontekst dla ikonostasu z Nowoberezowa, a w niektórych przypadkach zapewne dzieła tego samego warsztatu. Największe spośród elementów odnalezionych na strychu cerkwi św. Jana Teologa to trzy trójpłaszczyńne kwatery: dwie z rzędu prorockiego (il. 2), jedna z apostołskiego (il. 4a). Tę ostatnią warto zestawzić z datowanym ogólnie na wiek XVII trójpłaszczyńnym panelem z rzędu apostołskiego ikonostasu z cerkwi Narodzenia Matki Bożej w Szebryniu koło Brześcia (106 × 144 cm, przechowywany w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, il. 4b)⁷. Wieś leży ok. 15 km od historycznego centrum Brześcia. Prawosławna parafia w tej miejscowości funkcjonowała już od połowy XVI w. (najstarsza wzmianka w 1548 r.), a jej kolatorami byli (przynajmniej w czasach unickich) proboszczowie kościoła katolickiego w Brześciu⁸. Wraz z odnowieniem fundacji brzeskiej fary, dokonany przez wielkiego księcia Witolda w 1412 r., wieś Szebryń weszła w skład uposażenia kościoła⁹. Na ikonach widzimy niemal identyczny sposób upozowania św. Pawła i dwóch ewangelistów (m.in. św. Łukasza) oraz charakterystyczne rozwiązanie polegające na rozmieszczeniu napisów identyfikujących ukazane postaci na fryzie ponad przedstawieniami. W ikonostasie nowoberezowskim analogiczne inskrypcje są najlepiej widoczne w rzędzie proroków (il. 2), lecz wyraźnie dostrzegalne ślady wskazują, że pierwotnie widniały również ponad ikonami przedstawiającymi uczniów Jezusa. Rozwiązanie tego rodzaju znamy choćby z ikonostasów z ziem ruskich – np. w cerkwiach Świętego Ducha w Rohatynie (1650 r., dawne województwo ruskie, ob. obwód iwanofrankowski)¹⁰, św. Paraskiewy w Krechowie koło

Żółkwi (2. poł. XVII w.)¹¹, pochodzące z Podkarpacia fragmenty ludowej przegrody w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu (koniec XVII w.?)¹² – niemniej w przypadku reliktu z zachodniopoleskiego Szegrynia zwraca uwagę charakter jego wykonania bliski ikonom z Nowoberezowa (przynajmniej grupie „A”). Choć zastrzegamy, że przywołany eksponat ze zbiorów białoruskich znamy jedynie z fotografii, a ponadto nosi on ślady ingerencji konserwatorskich, zwracamy uwagę na podobne fizjonomie postaci o niemal identycznie zarysowanych brwiach, modelunku twarzy, nieco wylupiastych oprawach oczu z wyraźnie zaznaczonymi cieniami pod łukami brwiowymi, jednakowych uszach, kościach policzkowych, zbliżonym kształcie ust – dość wąskich, o grubszej dolnej wardze – a także opadających wąsów (il. 5a–b; 6a–b, 7a–b). Wymienić można też takie detale, jak kształt, „mocarnej” szyi czy identyczne rozstawienie stóp. Na ikonach szegryńskich i nowoberezowskich podobnie modelowane są również szaty o łagodnym rysunku fałd i brzegach wykończonych charakterystyczną lamówką w formie podwójnej złocistej linii malowanej sprawnymi, miejscami impastowymi pociągnięciami pędzla. Przywołać należy wreszcie zaokrąglone kołnierzyki, które widzimy zarówno w ubiorach większości postaci z grupy „A”, jak i na wyobrażeniu św. Pawła z Szegrynia.

Inne znane w literaturze trójprzęsłowe panele z wyobrażeniami apostołów, które należy tu przywołać, pochodzą z ikonostasu cerkwi św. Łukasza w Domaczewie, 40 km na południe od Brześcia, tuż przy obecnej granicy z Polską. Jeden panel (108 × 134 cm) przechowywany jest w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku (il. 4c), drugi udokumentowano w cerkwi w latach siedemdziesiątych XX w. (il. 4d, nie znamy obecnego miejsca przechowywania tego zabytku). One również datowane są w ogólny sposób na wiek XVII¹³, choć jak należy pamiętać, pierwsza cerkiew w tej wsi powstała dopiero u schyłku wieku XVIII, a wcześniej miejscowość należała do parafii w sąsiednich Sławatyczach (po polskiej stronie obecnej granicy)¹⁴. Możliwe zatem, że ikony te znajdowały się pierwotnie w cerkwi w Sławatyczach, gdzie najstarsza świątynia istniała już przed rokiem 1516; kolejną wzniesiono w roku 1721¹⁵. Jeśli chodzi o upozowanie poszczególnych postaci, podobieństwa z wyobrażeniami apostołów w Nowoberezowie są jeszcze wyraźniejsze niż w przypadku obiektu z Szegrynia, choć zarazem sposób malowania jest zupełnie inny, mówiąc kolokwialnie, wręcz siemniżny. Widać to na fotografii całego obiektu, a zwłaszcza na reprodukowanym przez Halinę Flikop-Switę zbliżeniu twarzy jednego z apostołów¹⁶. Należy wprawdzie pamiętać, że dzieło jest silnie zabrudzone i prawdopodobnie przemalowane (widoczne są niewielkie pasy odkrywek), niemniej niniejsze uwagi dotyczące jakości wykonania mogłyby wskazywać jedynie na zastosowanie podobnego schematu, zapośredniczonego podlinnikami, a nie na autorstwo tego samego malarza. Do kwestii tej powrócimy poniżej w kontekście rozważań nad reliefowymi zdobieniami teł.

Jeszcze bliższe analogie kompozycyjne dostrzegamy, porównując przedstawienie Michała Archanioła na drzwiach diakońskich ikonostasu nowoberezowskiego i wizerunek tej samej treści w cerkwi św. Mikołaja w Drohiczyńnie nad Bugiem (il. 8a–b). Z oryginalnego malowidła na desce, stanowiącej niegdyś drzwi diakońskie niezachowanego ikonostasu (być może nieistniejącej cerkwi św. Jerzego w tymże mieście), przetrwały jedynie kontury ukryte pod pochodzącym z wieku

4. Fragmenty rzędów
apostolskich ikonostasów:

a – z Nowoberezowa (fot.
P. Jamski), b – z Szebrynia,
c-d – z Domaczewa
(w Muzeum Kultury
Starobiałoruskiej
w Mińsku, fot. ze zbiorów
IS PAN)

Fragments of the
apostles' tiers from
iconostases: a – from
Nowoberezowo (photo
by P. Jamski), b – from
Shebryn, c-d – from
Domachevo (currently
in the Museum of Old
Belarusian Culture in
Minsk, photos from
the collection of the
Institute of Art, Polish
Academy of Sciences –
IS PAN)

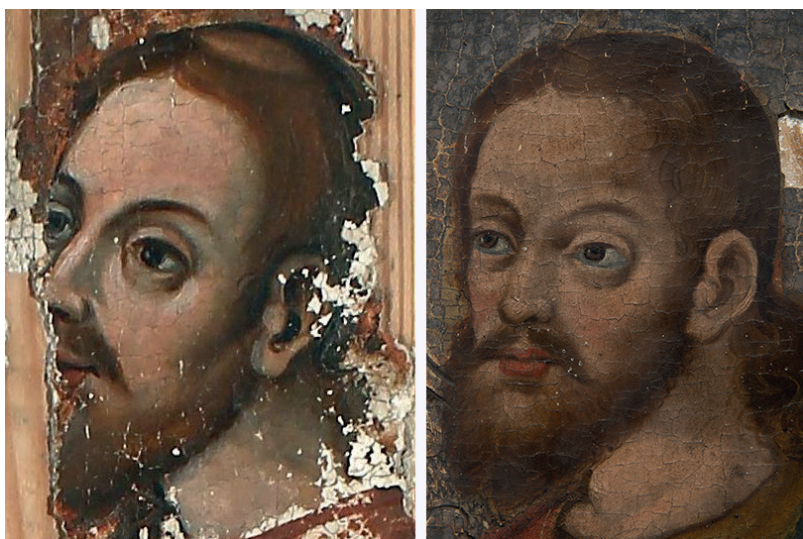
5. a – fragment ikony *Św. Paweł* z ikonostasu z cerkwi w Szebrynii w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, fot. ze zbiorów IS PAN; b – fragment ikony *Św. Filip* (?) z ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023

a – fragment of the icon *Saint Paul* from the iconostasis of the church in Shebryn, now in the Museum of Old Belarusian Culture in Minsk, photo from the IS PAN collection; b – fragment of the icon *Saint Philip* (?) from the iconostasis of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023

6. a – fragment przedstawienia apostoła z ikonostasu z cerkwi w Szebrynii w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, fot. ze zbiorów IS PAN; b – fragment przedstawienia apostoła z ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023

a – fragment of an apostle depiction from the iconostasis of the church in Shebryn, Museum of Old Belarusian Culture in Minsk, photo from the IS PAN collection; b – fragment of an apostle depiction from the iconostasis of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023

7. a – fragment przedstawienia apostoła (ewangelisty?) z ikonostasu z cerkwi w Shebryniu w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, fot. ze zbiorów IS PAN; b – fragment przedstawienia apostoła (ewangelisty?) z ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023
a – fragment of an apostle (evangelist?) depiction from the iconostasis of the church in Shebryn, Museum of Old Belarusian Culture in Minsk, photo from the IS PAN collection; b – fragment of an apostle (evangelist?) depiction from the iconostasis of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023

XIX wyobrażeniem o tym samym temacie i odsłonięte podczas konserwacji przeprowadzonej w 1985 r. przez Elżbietę Marcinkowską¹⁷. Dotychczasowe datowanie obiektu na przełom XVI i XVII w.¹⁸ wydaje się mało prawdopodobne i przypuszczalnie należy przesunąć je na okres nieco późniejszy. W kontekście niniejszych rozważań najciekawszy jest fakt, że mamy tu do czynienia z kompozycją niemal identyczną jak w Nowoberezowie. Nie chodzi tu jedynie o upozowanie postaci – sam ten sposób trzymania miecza w prawej dłoni i jego pochwy w lewej, narzuconie płaszcza, zwrot głowy – lecz również o liczne szczegóły. Zwraca uwagę przede wszystkim kształt twarzy, nosa, warg, fryzury, rysunek brwi, identyczne rękawy kaftana czy kołnierzyki, kilkakrotnie już przywoływane przy okazji charakterystyki innych postaci. Podobieństwa tego rodzaju z pewnością nie są przypadkowe, choć i w tym przypadku analogie mogły wynikać z wykorzystywania zbliżonych wzorów. Kontur wydobyty podczas konserwacji nie nosi cech manieri malarskiej, zatem nie da się porównać jej ze stylistyką wizerunku z Nowoberezowa. W tym drugim przypadku nie jest z kolei widoczny kontur, choć należy mieć nadzieję, że o technicznej stronie wykonania przedstawienia więcej dowiemy się w wyniku badań konserwatorskich. Dodajmy wreszcie, że obiektów o zbliżonej kompozycji powstawało niewątpliwie więcej na interesującym nas obszarze pogranicza Podlasia i Zachodniego Polesia. Wskazać można datowaną na drugą połowę XVII w. ikonę *Michał Archanioł* z drzwi diakońskich cerkwi Michała Archanioła w Czersku (il. 8c) na Białorusi (obwód i rejon brzeski), położonego zresztą zaledwie 8 km

8. Drzwi diakońskie ikonostasów: a – z Nowoberezowa (fot. P. Jamski), b – z Drohiczyzna (zapewne z nieistniejącej cerkwi św. Jerzego, ob. w cerkwi św. Mikołaja, fot. P. Jamski), c – z Czerska (fot. ze zbiorów IS PAN)

Deacon's doors from iconostases: a – from Nowoberezowo (photo by P. Jamski), b – from Drohiczyn (likely from the no longer existing church of Saint George, now in the church of Saint Nicholas, photo by P. Jamski), c – from Czersk (photo from the IS PAN collection)

od wspomnianego Domaczewa¹⁹. Obiekt ten znamy wprawdzie jedynie z fotografii, nie ulega jednak wątpliwości, że jest to dzieło znacznie niższej klasy niż wizerunek nowoberezowski. Poza strój, układ płaszcza są prawie jednakowe jak w Nowoberezowie i Drohiczyźnie, co najpewniej świadczy o stosowaniu na tym terenie owego schematu przez różne warsztaty.

Dokładniejszego omówienia wymagają znane nam z autopsji obiekty z obszaru Podlasia, w przypadku których budzą zainteresowanie detale zastanawiająco podobne do ikon nowoberezowskich, przy czym w poniższych rozważaniach uwzględniamy zarówno partie malarskie, jak i zdobione reliefowo tła. Naszą uwagę przykuwają przede wszystkim najstarsze, datowane w dotychczasowej literaturze na wiek XVII lub przełom XVII i XVIII w., relikty wyposażenia cerkwi św. św. Kosmy i Damiana w Rybołach (powiat białostocki, ok. 30 km na północny za-

9. *Matka Boża Rybotowska*, Rybotów, cerkiew św. św. Kosmy i Damiana. Fot. P. Jamski, 2024
Mother of God from Rybotów, Church of Saints Cosmas and Damian. Photo by P. Jamski, 2024

10. a – Św. św. Kosma i Damian, Wojszki, cerkiew Michała Archaniola. Fot. P. Jamski, 2024;
b – Św. św. Kosma i Damian, Wojszki, cerkiew Michała Archaniola, stan w czasie konserwacji (1999),
wg: K. Stawecki, *Dokumentacja konserwatorska ikony ś.ś. Kosmy i Damiana z cerkwi fil. p.w. św. Michała
Archaniola w Wojszkach*, Białystok 1999, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok
a – *Saints Cosmas and Damian, from Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel. Photo
by P. Jamski, 2024; b – Saints Cosmas and Damian, Wojszki, Church of Saint Michael the
Archangel, during conservation (1999), according to K. Stawecki, Conservation Documentation
of the Icon Saints Cosmas and Damian from the Branch Church of Saint Michael the Archangel
in Wojszki, Białystok 1999, manuscript in the Archive of the Provincial Office for Monument
Protection (WUOZ), Białystok*

11. a – twarz Marii, fragment ikony *Matka Boża Rybołowska*, Ryboły, cerkiew św. św. Kosmy i Damiana;
 b – twarz Michała Archaniola, fragment ikony z drzwi diakońskich ikonostasu z Nowoberezowa;
 c – *Św. Tomasz*, fragment ikony z ikonostasu z Nowoberezowa; d – apostoł, fragment ikony
 z ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023–2024
- a – face of Mary, fragment of the icon *Mother of God from Ryboły*, Church of Saints Cosmas and Damian; b – face of Archangel Michael, fragment of the icon from the deacon's doors of the iconostasis of Nowoberezowo; c – *Saint Thomas*, fragment of the icon from the iconostasis of Nowoberezowo; d – apostle, fragment of the icon from the iconostasis of Nowoberezowo.**
 Photo by P. Jamski, 2023–2024

12. a – twarz Marii, fragment ikony *Zwiastowanie* z ikonostasu z Nowoberezowa; b – twarz Jezusa, fragment ikony *Matki Bożej Rybołowskiej*. Fot. P. Jamski, 2023–2024
a – face of Mary, fragment of the icon *Annunciation* from the iconostasis of Nowoberezowo;
b – face of Jesus, fragment of the icon *Mother of God from Ryboły*. Photo by P. Jamski, 2023–2024

chód od Nowoberezowa): zachowana na miejscu Hodegetria otoczona kultem jako Matka Boża Rybołowska (mylnie zwana też Kozańską) oraz ikona *Św. św. Kosma i Damian* znajdująca się obecnie w należącej do tejże parafii kaplicy w Wojszkach, wreszcie ikona *Chrystus Pantokrator* w cerkwi cmentarnej w pobliskich Pawłach²⁰.

W pierwszej kolejności należy przyjrzeć się Hodegetrii (106 × 73 cm, il. 9) i wyobrażeniu świętych lekarzy (nierówna tablica: lewy pion 123,5 cm, prawy pion 120 cm × górna krawędź 87 cm, dolna krawędź 88 cm, w świetle ramy: lewy pion 109 cm, prawy pion 107 cm × górna krawędź 75 cm, dolna krawędź 73,5 cm, il. 10a–b). Ich zbliżone wymiary i zastosowanie w dekoracji tła floralnego reliefu o identycznych motywach każe widzieć w nich obiekty ściśle ze sobą powiązane i najpewniej pochodzące z rzędu namiestnego dawnego ikonostasu – jak wynika ze źródeł, struktury nieistniejącej już w połowie XVIII w. Leżąca w dobrach królewskich parafia rybołowska została ufundowana przez Zygmunta Augusta w 1556 r.²¹, lecz nie wiadomo, jak długo istniała najstarsza świątynia. Kolejna cerkiew parafialna spłonęła w 1751 r., jednak brakuje informacji o skali owego kataklizmu. Z inwentarza z roku 1757 można wnioskować, że ze spalonej cerkwi zachowały się elementy dawnego ikonostasu zamontowane wtórnie w ołtarzu głównym: ikony *Matki Bożej z Dzieciątkiem* oraz *św. św. Kosmy i Damiana*, a także dawne carskie wrota użyte jako boczne skrzydła (niezachowane)²². Ikona Hodegetrii była już

w owym czasie otoczona lokalnym kultem, o czym świadczy informacja o bogatym przybraniu jej wotami i innymi ozdobami²³. Obecna świątynia została wzniesiona w latach 1874–1877, a ikona Matki Bożej z Dzieciątkiem zamontowana jest w kioście i zakryta złożoną ryzą. Jak wynika z inskrypcji na odwrocie owej sukienki, wykonano ją w 1864 r. dla ikony Matki Bożej Kozańskiej (przez pewien czas, po zawieszeniu funkcjonowania parafii w sąsiednich Kożanach w latach 1873–1883, ikona Matki Bożej z tamtejszej cerkwi znajdowała się w Rybołach). Określanie interesującego nas przedstawienia Marii z Dzieciątkiem mianem „Kozańskiej” nie jest jednak prawidłowe. Jak wskazał o. Grzegorz Sosna, biały kolor sukienki Jezusa odpowiada zawartemu w inwentarzu z 1804 r. opisowi wyobrażenia Hodegetrii zdobiącego ołtarz główny cerkwi rybołowskiej w czasach unickich²⁴. Przede wszystkim jednak należy tu podkreślić, iż rzeźbione wyobrażenie trzymającej berło Marii z Dzieciątkiem na ryzie nie pasuje do kompozycji ikony zakrytej tą sukienką, za to odpowiada układowi postaci namalowanej u schyłku XIX w. – Hodegetrii w cerkwi w Kożanach (zapewne kopii wcześniejszego dzieła). Wydaje się zatem pewne, że interesująca nas ikona pochodzi z dawnego wyposażenia cerkwi w Rybołach, a zarazem jest zakryta ryzą przeznaczoną pierwotnie dla innego malowidła (być może do owego przemieszania i zagubienia ikony kozańskiej doszło w okresie bieżenstwa)²⁵. Stan zachowania obiektu jest stosunkowo dobry – podczas konserwacji przeprowadzonej w 1979 r. przez Katarzynę Iwanicką zdjęto wtórne warstwy farby i uzupełniono nieliczne ubytki. Najważniejszym działaniem rekonstrukcyjnym było odtworzenie ozdobnych frędzli na brzegu płaszcza Marii²⁶. Poważniejszych uszkodzeń doznało wyobrażenie św. św. Kosmy i Damiana konserwowane w 1999 r. przez Krzysztofa Staweckiego, który m.in. uzupełnił ubytki, w tym fragmenty tła, i dodał ahistoryczną ramę²⁷, wobec czego w poniższych analizach będziemy odnosić się również do znanego z fotografii stanu obiektu sprzed wymienionych ingerencji (il. 10b).

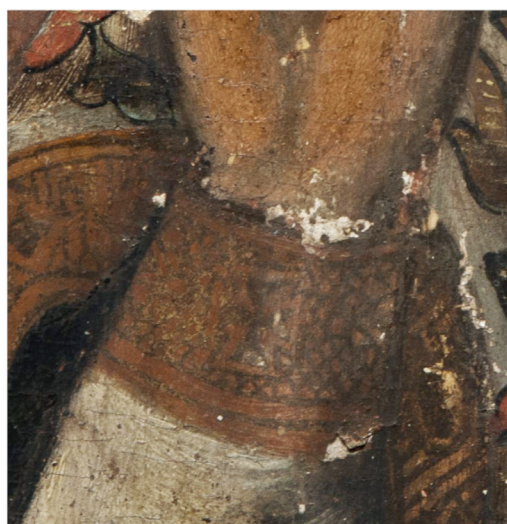
Nowoberezowskie ikony, roboczo określone jako grupa „A”, odznaczają się cechami, które dostrzegamy w stylistyce omawianych relikwów ikonostasu rybołowskiego. Podstawowe cechy owej manieri to jednorodny sposób malowania twarzy o przenikliwym spojrzeniu, silnie zarysowanych cieniach pod oczami i nad powiekami, w kącikach łuków brwiowych u nasady nosa, wąskich, a zarazem nabrzmiałych pośrodku wargach. Typ oblicza Marii na jej przedstawieniu w Rybołach idealnie odpowiada fizjonomii Michała Archanioła czy św. Tomasza w przegrodzie z Nowoberezowa (il. 11a–d). Wskazane tu cechy fizjonomiczne są tak wyraziste, że dostrzegamy je w poszczególnych wizerunkach niezależnie od płci i wieku ukazanych postaci. Widać to nie tylko na przywołanych przykładach, lecz również z zestawienia twarzy Dzieciątka na ikonie Matki Bożej Rybołowskiej i Marii w scenie Zwiastowania w ikonostasie z Nowoberezowa (il. 12a–b). Do wymienionych przykładów ujęć z półprofilu należy dodać przedstawienia frontalne i zestawić twarze św. św. Kosmy i Damiana z zachowanym jedynie w połowie obliczem Chrystusa w grupie Deesis w Nowoberezowie o identycznym kształcie łuku brwiowego, oka, nosa, wargi, opadających wąsów (il. 13a–c). Wszystkie wymienione tu podobieństwa można traktować niemal jak sygnaturę autora. Nie tak indywidualnym, choć charakterystycznym i wielokrotnie już przywoływanym ele-

13. a – twarz św. Damiana, fragment ikony *Św. św. Kosma i Damian*, Wojszki, cerkiew Michała Archanioła; b – twarz Chrystusa, fragment ikony *Deesis* z ikonostasu z Nowoberezowa; c – twarz św. Kosmy, fragment ikony *Św. św. Kosma i Damian*, Wojszki, cerkiew Michała Archanioła. Fot. P. Jamski, 2023–2024
a – face of Saint Damian, fragment of the icon *Saints Cosmas and Damian*, Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel; b – face of Christ, fragment of the icon *Deesis* from the iconostasis of Nowoberezowo; c – face of Saint Cosmas, fragment of the icon *Saints Cosmas and Damian*, Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel. Photo by P. Jamski, 2023–2024

mentem są zaokrąglone kołnierzyki i podwójne lamówki szat, które tym razem widzimy na ikonie ukazującej św. św. Kosmę i Damiana. Inne zasługujące na uwagę elementy ubioru to charakterystyczne kreskowane lub kratkowane wykończenia rękawów imitujące metal lub przetykaną złotem tkaninę, które można wskazać w obu wyobrażeniach Hodegetrii – w Rybołach i Nowoberezowie czy na wyobrażeniu Chrystusa i Marii w scenie Deesis w tej drugiej miejscowości (il. 14a–d).

Wymienione cechy mogłyby wystarczyć do uznania wymienionych obiektów zachowanych w Nowoberezowie, Rybołach i Wojszkach za utwory jednej ręki. Odrębnego omówienia wymaga jednak kwestia zdobionego floralnym reliefem tła. Jest to dość rozbudowany ornament złożony z powtarzających się elementów stylizowanej wici roślinnej, kwiatów i lancetowatych, zawiniętych na końcach liści (il. 15–16). Pomimo ubytków i przesłonięcia sylwetkami postaci, nimbami i tabliczkami z napisami, na rybołowskich przedstawieniach Hodegetrii i świętych lekarzy widoczne są na tyle duże sekwencje floratury, że udało się zrekonstruować cały deseń (il. 17) i określić „moduł” ornamentu (il. 18). Powtarzalność elementów sprawia wrażenie, że w stanowiącej grunt masie kredowo-klejowej relief odciskany był z matrycy lub szablonu, choć zarazem nie wiemy, jakie były możliwości techniczne. Nawet w literaturze rosyjskiej, w której niemało uwagi poświęcano kwestiom technologii malarstwa ikonowego, kwestia opracowywania reliefowych telf jest bardzo słabo rozpoznana²⁸. Co prawda pisano o odciskaniu wzoru matrycami w świeżym gruncie i ręcznym dopracowywaniu deseni za pomocą odpowied-

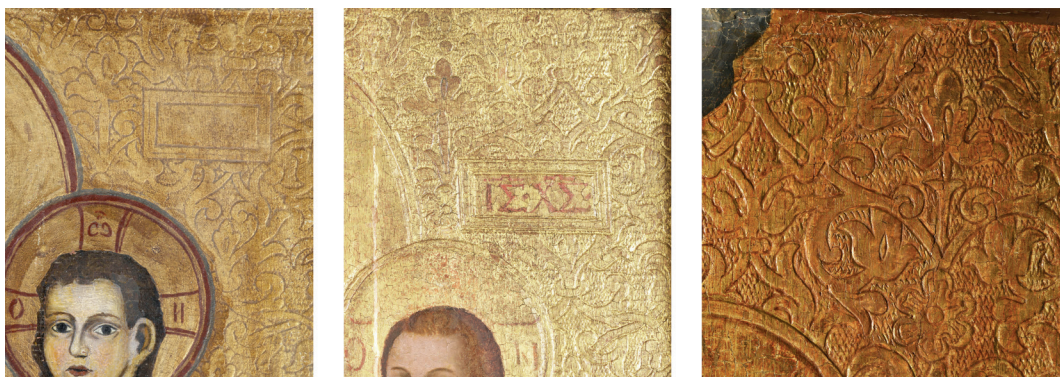
14. a – ręka Marii, fragment ikony *Matki Bożej Rybołowskiej*; b – ręka Marii, fragment ikony *Matka Boża z Dzieciątkiem*, cerkiew św. Jana Teologa w Nowoberezowie (pierwotnie w ikonostasie); c – ręce Marii, fragment ikony *Deesis* z ikonostasu z Nowoberezowa; d – ręka Chrystusa, fragment ikony *Deesis* z ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023–2024

a – hand of Mary, fragment of the icon *Mother of God from Ryboły*; b – hand of Mary, fragment of the icon *Mother of God with Child*, Church of Saint John the Theologian in Nowoberezowo (originally part of the iconostasis); c – hands of Mary, fragment of the icon *Deesis* from the iconostasis of Nowoberezowo; d – hand of Christ, fragment of the icon *Deesis* from the iconostasis of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023–2024

nich narzędzi²⁹, lecz zarazem nakładana warstwowo masa kredowo-klejowa zdaje się materiałem zbyt lepkiem i mało podatnym na tego rodzaju działanie. Z drugiej strony jednak nie znamy składu gruntu ikon nowoberezowskich i nie wiemy, czy np. zastosowano domieszki poprawiające plastyczność, np. żywicę. W rozważaniach należy brać pod uwagę także stosowanie jakiegoś rodzaju szablonu (być może tkaniny z rozrysowanym wzorem), przepróchy³⁰. Dopuszczając różne hipotezy, musimy pamiętać, że dostrzegalne drobne zaburzenia regularności motywu mogły powstawać na skutek ręcznego dopracowywania dekoracji, braku podatności materiału na precyzyjne kształtowanie, lub użycia złocenia o różnej grubości. Nie zapominajmy także o różnym stanie zachowania poszczególnych ikon. Mamy nadzieję, że do rozwiania owych wątpliwości przybliżą nas badania konserwatorskie, w tym chemiczne, oraz skanowanie trójwymiarowe³¹.

Operowanie trybowanym tłem było w nowożytnym malarstwie ikonowym zjawiskiem powszechnym i choć kwestie technologiczne są w przeważającej mierze nieznane, koniecznych jest kilka uwag, które wynikają z analizy omawianych obiektów. Można sądzić, że przed przystąpieniem do malowania wzór odciskano czy też wycinano w zaprawie, a następnie wygładzano obszar pod mającą powstać partią figuralną³². Starano się oczywiście rozplanować ornament w ten sposób, by większe motywy rozłożyć na odpowiednio dużych i dobrze widocznych płaszczyznach. W przypadku rybołowskiego wyobrażenia Hodegetrii tło pokrywano reliefem od obu górnych rogów do środka tak, aby narożniki akcentowały ułożone skośnie lancetowate liście. W rezultacie w środkowej części lica ikony deseniowi nie udało się połączyć, co jednak nie stanowiło problemu, bowiem neuralgiczny obszar ukryty jest pod nimbem Matki Bożej (il. 19a). Inaczej postąpiono z zachowanym w Wojszkach przedstawieniem św. św. Kosmy i Damiana – tu autorem zależało na uzyskaniu efektownego splotu wici roślinnej centralnie pomiędzy obiema postaciami, a moduł został ucięty na bocznych krawędziach (il. 20).

„Wypreparowanie” owego ornamentu oraz zrozumienie jego logiki pozwala stwierdzić, że jest on tożsamy ze wspomnianym na wstępie reliefem I wykorzystanym do dekoracji wszystkich nowoberezowskich ikon z grupy „A” i prze-malowanej Hodegetrii zachowanej w tejże cerkwi (il. 19b). W przypadku tego ostatniego wizerunku przyjęto tę samą koncepcję rozplanowania zdobień z rozmieszczeniem w górnych narożnikach motywów lancetowatych liści. W szerokości ikony zamknięto trzy moduły. I tym razem doszło do „rozerwania” deseniowi pośrodku, lecz całą środkową część kompozycji, aż do górnej krawędzi, wypełnia postać i nimb Bogurodzicy. Z kolei na wąskich, zamkniętych półkoliście przedstawieniach apostołów przeważająca część floratury jest zasłonięta postaciami i nimbami oraz odcięta arkadą, przez co w tłach widzimy jedynie niewielkie, przypadkowe fragmenty deseni (il. 21). Przeprowadzenie powyższej rekonstrukcji pozwala bezdyskusyjnie stwierdzić zastosowanie i w tych wizerunkach identycznego wzoru, przy czym w szerokości ikony mieszczą się w przybliżeniu dwa moduły (il. 22). Przypadkowość elementów użytych w zdobieniu tła ikon apostołów zdaje się najmocniejszym argumentem przemawiającym za korzystaniem z matryc lub szablonów przenoszących większe płaszczyzny ornamentu.

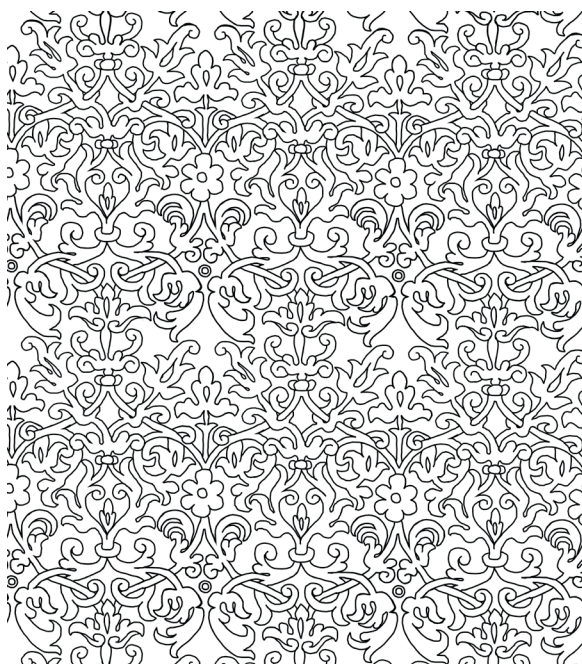
15. Reliefowa dekoracja tła ikon: a – *Matki Bożej z Dzieciątkiem*, cerkiew św. Jana Teologa w Nowoberezowie (pierwotnie w ikonostasie); b – *Matki Bożej Rybołowskiej*; c – *Św. św. Kosmy i Damiana*, Wojszki, cerkiew Michała Archaniola. Fot. P. Jamski, 2023–2024

Relief decoration of icon backgrounds: a – *Mother of God with Child*, Church of Saint John the Theologian in Nowoberezowo (originally in the iconostasis); b – *Mother of God from Ryboły*; c – *Saints Cosmas and Damian*, Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel. Photo by P. Jamski, 2023–2024

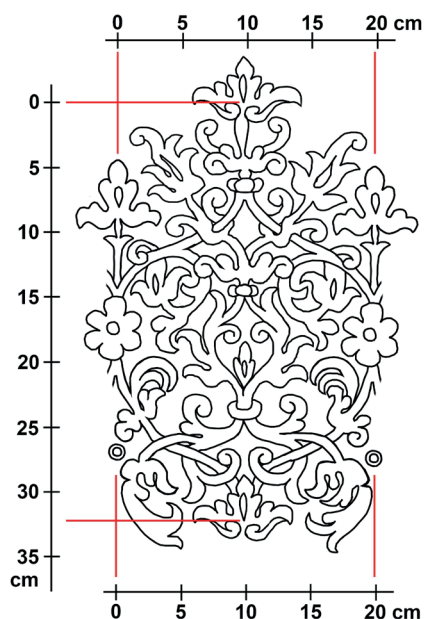
16. Reliefowa dekoracja tła ikon: a – *Św. św. Kosmy i Damiana*, Wojszki, cerkiew Michała Archaniola; b – *Matki Bożej z Dzieciątkiem*, cerkiew św. Jana Teologa w Nowoberezowie (pierwotnie w ikonostasie); c – *Matki Bożej Rybołowskiej*. Fot. P. Jamski, 2023–2024

Relief decoration of icon backgrounds: a – *Saints Cosmas and Damian*, Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel; b – *Mother of God with Child*, Church of Saint John the Theologian in Nowoberezowo (originally in the iconostasis); c – *Mother of God from Ryboły*. Photo by P. Jamski, 2023–2024

17. Rekonstrukcja wzoru dekoracji tła ikon
„grupy nowoberezowskiej”

**Reconstruction of the decorative background pattern of
icons from the “Nowoberezowo group”**

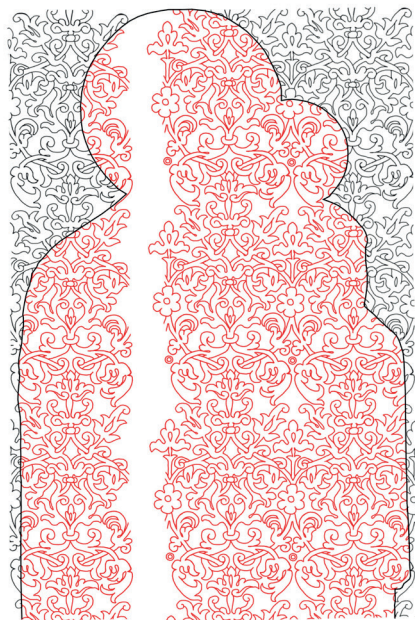
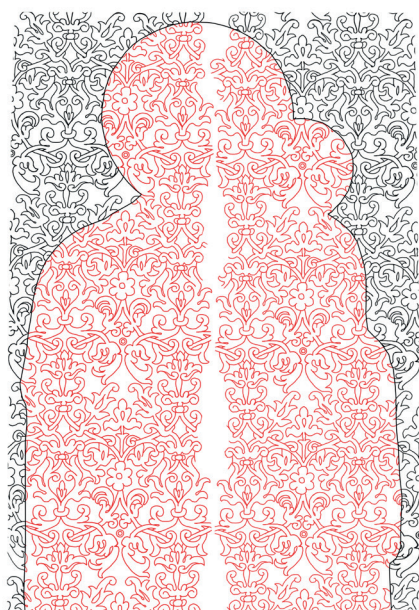

18. Moduł wzoru dekoracji tła ikon
„grupy nowoberezowskiej”

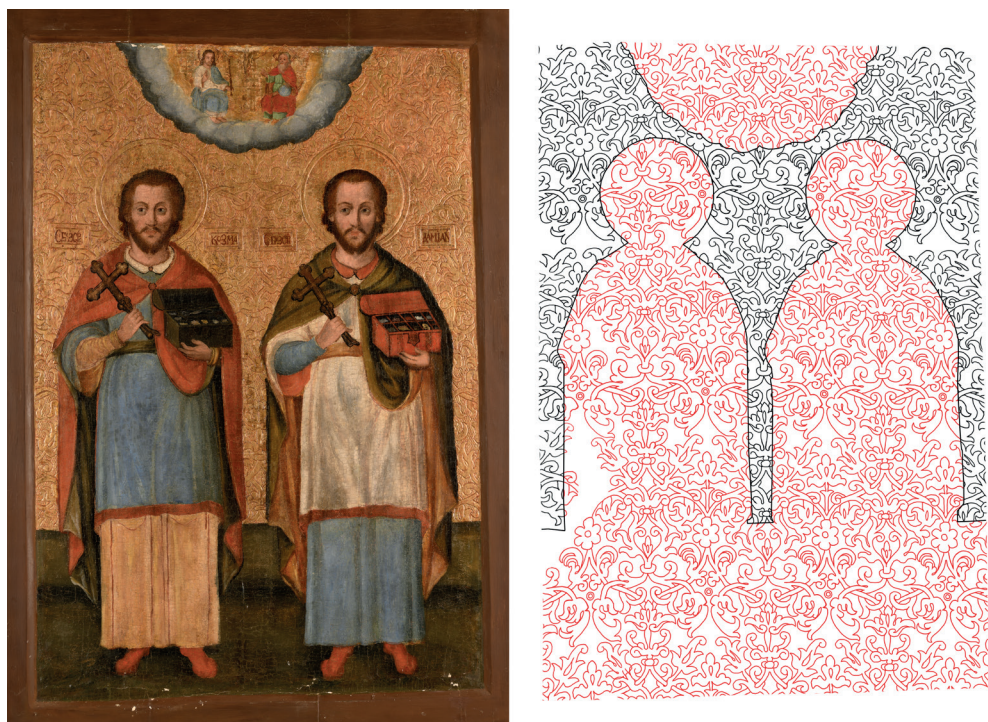
**Module of the decorative
background pattern of icons from the
“Nowoberezowo group”**

Na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie precyzyjnie określić wymiarów poszczególnych motywów, zatem nie możemy z pełną odpowiedzialnością stwierdzić, czy wszystkie tła wykonano przy pomocy tych samych matryc lub szablonów, choć wstępne obserwacje zdają się to potwierdzać. Powyższe analizy stylistyki partii malarskich i trybowań tła pozwalają nam postawić tezę, że nowoberezowskie ikony grupy „A” oraz ikony stanowiące przypuszczalnie relikty ikonostasu cerkwi w Rybołach niemal na pewno wyszły spod ręki tego samego rzemieślnika.

W kontekście rozważań nad ikonostasem nowoberezowskim trzecim dziełem należącym do parafii św. św. Kosmy i Damiana w Rybołach, które zasługuje na uwagę, jest ikona *Chrystus Pantokrator* w cerkwi cmentarnej w pobliskich Pawłach (il. 23). Wymiary obiektu są nieco większe (132 × górna krawędź 91, dolna krawędź 93 cm), a zamknięcie od góry półkoliste, należy zatem wykluczyć pochodzenie ikony z rybołowskiego ikonostasu. Inwentarze z lat 1757, 1773 i 1785 wzmiankują ołtarz boczny z obrazem „S. Spasa” lub „S. Spasytiela”³³, z którym hipotetycznie i bardzo ostrożnie można tę ikonę identyfikować. Złożone tło ozdobione jest reliefem o dokładnie tym samym deseniu (il. 24), jednak z racji trudnej dostępności ikony (jest zawieszona na dużej wysokości i trwale zamontowana w oszklonej skrzynkowej ramie), a także wobec odmiennych proporcji owego zabytku, nie jest

19. Schemat układu dekoracji tła ikony: a – *Matki Bożej Rybołowskiej*; b – *Matki Bożej z Dzieciątkiem*, cerkiew św. Jana Teologa w Nowoberezowie (pierwotnie w ikonostasie)
 Pattern of the decorative background arrangement: a – *Mother of God from Ryboły*; b – *Mother of God with Child*, Church of Saint John the Theologian in Nowoberezowo (originally in the iconostasis)

20. Schemat układu dekoracji tła ikony Św. św. Kosma i Damian, Wojszki, cerkiew Michała Archanioła
Pattern of the decorative background arrangement of the icon *Saints Cosmas and Damian*,
Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel

na obecnym etapie możliwe stwierdzenie, czy mamy tu do czynienia z wykorzystaniem tych samych narzędzi do przenoszenia wzoru (matrycy, szablonu?), czy też innych materiałów powtarzających identyczne rozwiązania. Wić zdaje się prowadzona nieco cieńszą kreską, choć możliwe, że wrażenie to wynika z odmiennych proporcji ornamentu i postaci. Sposób malowania jest bliski pracom wymienionym powyżej, lecz podobieństwa nie są bezsporne. Choć należy odnotować dostrzegalne w wielu partiach ingerencje konserwatorskie z 2003 r., jak wynika ze sporządzonej wówczas dokumentacji, partie twarzy zachowały się zdecydowanie najlepiej³⁴. W modelunku dostrzegamy więcej subtelności, a sposób cieniowania jest bardziej łagodny, co widać np. w partiach oprawy oczu. Choć kształt gałek i brwi jest bardzo podobny, cienie w kąciach łuków brwiowych nie są tak kontrastowe, jak w pozostałych dziełach omówionej wyżej grupy „A”. Wyjątkowym elementem, którego nie widzimy na żadnej z zaprezentowanych wcześniej ikon, są delikatnie zaznaczone rzęsy, choć nie można wykluczyć, że dodano je w XIX lub XX w. Odmienne niż w przypadku zaprezentowanych wyżej obiektów są usta – nie tak wąskie i nabrzmiałe pośrodku. Być może wizerunek Chrystusa Pantokratora zamówiono nieco później w tymże warsztacie lub w tym samym wąskim kręgu rzemieślników, lecz wykonawcą był inny ikonopis. Kuszące byłoby zestawienie

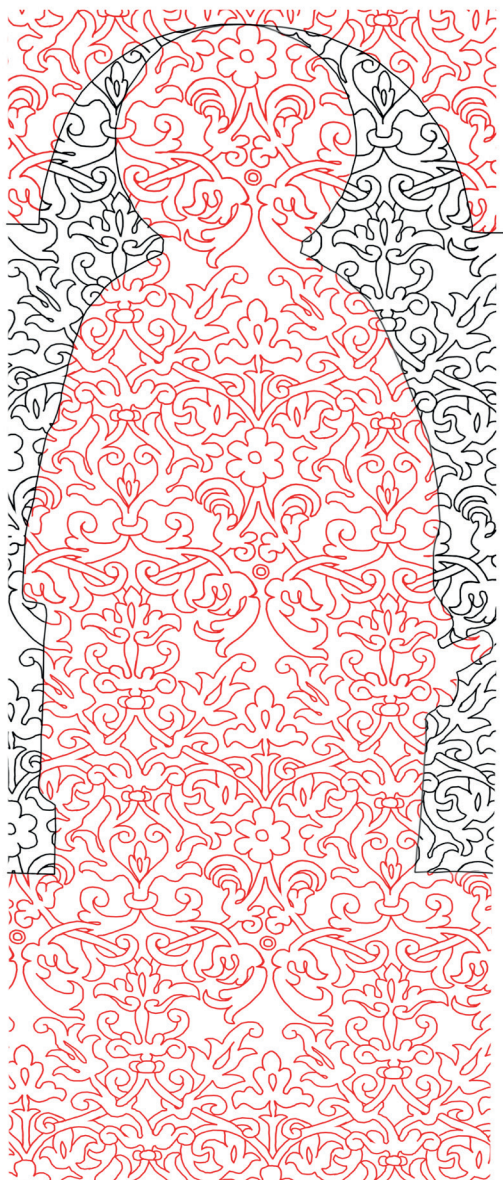

21. Reliefowa dekoracja tel ikon: a – apostoł (ewangelista?) z ikonostasu z Nowoberezowa;
b – Św. św. Kosma i Damian, Wojszki, cerkiew Michała Archanioła; c – apostoł z ikonostasu
z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023–2024

**Relief decoration of icon backgrounds: a – apostle (evangelist?) from the iconostasis
of Nowoberezowo; b – Saints Cosmas and Damian, Wojszki, Church of Saint Michael the
Archangel; c – apostle from the iconostasis of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023–2024**

obiekty z nowoberezowskim wyobrażeniem św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba – jak myślimy, nieco późniejszym niż reszta ikon rzędów namiestnego i apostołskiego, lecz zarazem zbliżonym stylistycznie i zapewne pochodzącym z tego samego kręgu. Jest to jednak destrukt, choć może warto porównać zdobione motywem rzędów pereł wykończenie rękawów świętych kijowskich i Chrystusa na ikonie w Pawłach (il. 25). Wobec stanu zachowania obiektów owe luźne uwagi nie osiągają nawet rangi hipotez.

Paradoksalnie w sposób bardziej zdecydowany możemy wyrazić przypuszczenia co do autorstwa skradzionej w 1965 r. z cerkwi cmentarnej w Rybołach ikony *Św. Jerzy*, datowanej na wiek XVII, pochodzącej z cerkwi św. Jerzego w są-

22. Schemat układu dekoracji tła ikony apostoła z ikonostasu z Nowoberezowa
Pattern of the decorative background arrangement of the apostle icon from the iconostasis of
Nowoberezowo

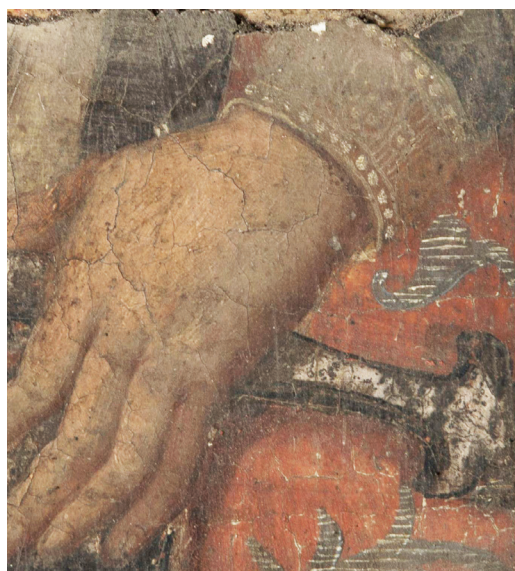
23. *Chrystus Pantokrator*, 2. poł. XVII w. (?), Pawły, cerkiew cmentarna św. Jana. Fot. P. Jamski, 2024
Christ Pantocrator, 2nd half of the 17th century (?), Pawły, Cemetery Church of Saint John.
Photo by P. Jamski, 2024

24. *Chrystus Pantokrator*, 2. poł. XVII w. (?), fragment reliefowej dekoracji tła, Pawły, cerkiew cmentarna św. Jana. Fot. P. Jamski, 2024
Christ Pantocrator, 2nd half of the 17th century (?), fragment of the relief decoration of the background, Pawły, Cemetery Church of Saint John. Photo by P. Jamski, 2024

siednich, oddalonych o 10 km Kożanach. Wygląd okazałych wymiarów malowidła (tempera na desce, 137 × 78 cm) znamy jedynie z fotografii z 1963 r. (il. 26)³⁵. Parafia w Kożanach istniała długo przed rokiem 1621, kiedy kolator, cześnik podlaski Maciej Lewicki uposażył duchownego³⁶. Niestety niewiele wiadomo na temat tamtejszej cerkwi i jej wyposażenia w czasach nowożytnych. Nieco dokładniejsze informacje pochodzą dopiero z lat 1773 i 1804. W 1773 r. wspomniano ikonostas (*deisus*) z ikonami apostołów i proroków, lecz nie pisano nic o umieszczonym w nim wyobrażeniu św. Jerzego. Najprawdopodobniej znajdowało się ono w ołtarzu bocznym poświęconym rzymskiemu męczennikowi, jak to opisano w roku 1804³⁷. W cerkwi cmentarnej św. Jerzego ikona została umieszczona w 1874 r.³⁸ W jej przypadku mamy do czynienia z rzadkim na tym terenie typem ikony z pełnopostaciowym wizerunkiem świętego pośrodku oraz mniejszymi scenami z jego męczeństwa po bokach i walki ze smokiem u dołu. Jedyne na Podlasiu analogie dla przedstawienia tego rodzaju – wyobrażenia świętego otoczonego mniejszymi scenami narracyjnymi – to należące do najstarszych w tym regionie ikony *Św. Mikołaj* w cerkwi parafialnej w Kleszczelach (powiat hajnowski, XVI lub pocz. XVII w.) i *Św. Nikita* w cerkwi św. Nikity Męczennika w Kostomłotach (powiat bialski, 1631, sygnowana przez Mikołaja z Baranowicz)³⁹. Natomiast trochę dalej na południe znajduje się *Podwyższenie krzyża* w dawnej cerkwi Podwyższenia Krzyża w Horostycie (datowana na XVI lub pocz. XVII w., powiat włodawski)⁴⁰. Ikona z cerkwi w Kożanach jest niewątpliwie nieco późniejsza, przy czym nie mamy pewności, w jakim stopniu była przekształcana. Pewne jest, że w 1845 r. została odnowiona (czyli *de facto* przemalowana), czego świadectwem była wypisana na niej data⁴¹. Skala ingerencji z tego czasu pozostaje nieznana. Przypuszczalnie również w XIX w. przycięto ją od góry do formatu prostokąta zamkniętego półkoliście, co widać po sposobie przecięcia scen w górnych narożach. Możliwe zresztą, że pierwotnie przedstawienia narracyjne znajdowały się również u góry (jak w Kleszczelach, Kostomłotach i Horostycie).

W kontekście niniejszych rozważań najważniejsze jest jednak zwrócenie uwagi na elementy, które budzą skojarzenia z ikonami z Nowoberezowa i obiektami rybołowskimi omówionymi powyżej. Pierwszą analogią jest reliefowa dekoracja tła. Co prawda na fotografii sprzed ponad 60 lat widać jedynie fragment owego zdobienia w lewym górnym rogu, lecz zestawienie ze zrekonstruowanym nowoberezowskim wzorem I pozwala stwierdzić, że został on zastosowany również na ikonie *Św. Jerzy* (il. 27a–b). Oczywiście ze względu na fakt, że dysponujemy jedynie słabym zdjęciem wyobrażenia świętego męczennika, w analizie porównawczej musimy skoncentrować się głównie na elementach jego rzymskiego ubioru zestawionych z przedstawieniem Michała Archaniola na drzwiach diakońskich ikonostasu nowoberezowskiego. W obu przypadkach możemy dostrzec bardzo podobny płaszcz, identyczny zaokrąglony kołnierzyk, jednakowe buty i nogawki oraz rękawy kaftana z charakterystycznym rozcięciem. Trudno oprzeć się wrażeniu, że twórca ikony *Św. Jerzy* przekształcił częściej stosowany przez siebie schemat przedstawienia Michała Archaniola. Być może stąd wynikają pewne mankamenty upozowania postaci. Niezgrabne ułożenie lewej dłoni dzierżącej włócznię zdaje się nieznacznie zmienionym wariantem gestu trzymania pochwy miecza, który znamy

25. a – dłoń i rękaw św. Włodzimierza, fragment ikony *Św.św. Włodzimierz, Borys i Gleb* z ikonostasu z Nowoberezowa; b – fragment lamówki szaty Chrystusa, fragment ikony *Chrystus Pantokrator*, Pawły, cerkiew cmentarna św. Jana. Fot. P. Jamski, 2023–2024

a – hand and sleeve of Saint Vladimir, fragment of the icon *Saints Vladimir, Boris, and Gleb* from the iconostasis of Nowoberezowo; b – fragment of Christ's robe trim, fragment of the icon *Christ Pantokrator*, Pawły, Cemetery Church of Saint John. Photo by P. Jamski, 2023–2024

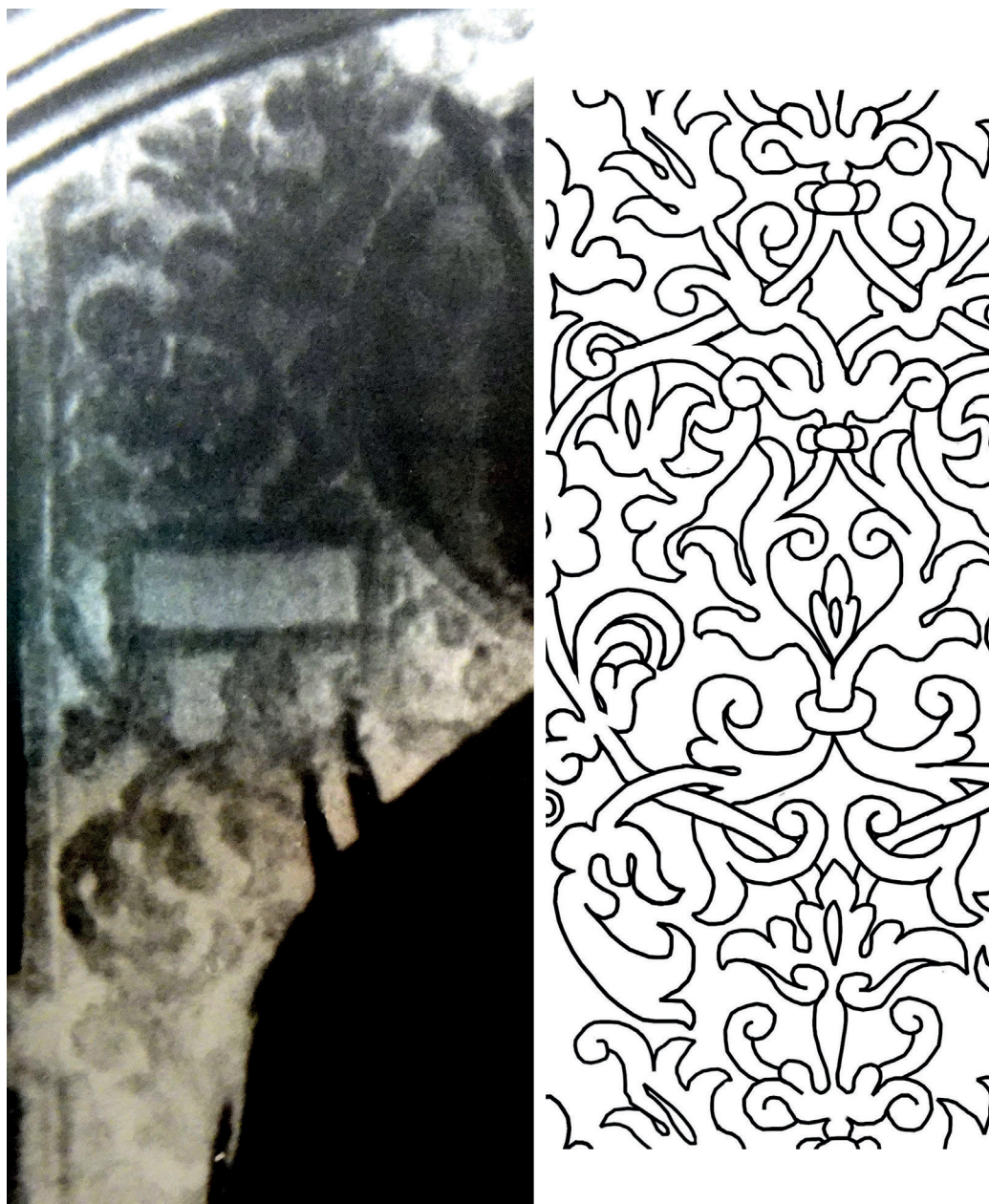
z Nowoberezowa i Drohiczyzna. Dodajmy, że forma fibuli spinającej płaszcz jest identyczna jak na przedstawieniu Michała Archaniola w Drohiczyźnie, co może być kolejnym argumentem przemawiającym za postrzeganiem omawianych tu obiektów jako zwartej grupy. Wobec powyższych spostrzeżeń stawiamy hipotezę, że również pochodzące z cerkwi w Kożanach i skradzione ze świątyni cmentarnej w Rybołach wyobrażenie św. Jerzego powstało w interesującym nas warsztacie.

Kolejnym obiektem wartym przywołania jest poważnie zniszczona ikona Hodegetrii w cerkwi parafialnej św. Proroka Eliasza w Podbielu koło Bielska Podlaskiego, ok. 30 km na południe od Rybołów i ok. 25 km na zachód od Nowoberezowa (il. 28). Jest ona wprawdzie datowana na wiek XVIII, jednakże kiedy na miejscu prowadzona była dokumentacja terenowa⁴², szerszy kontekst – prezentowany w niniejszym studium – pozostawał nieznany. Cerkiew w Podbielu istniała już przed rokiem 1577, kolejna świątynia powstała być może w drugiej połowie XVII w., choć brakuje w tej kwestii pewnych źródeł (w 1727 r. określana jako „w pół stara”)⁴³. Możliwe, że z wyposażenia tej cerkwi – być może z ikonostasu – pochodzi przywoływana tu ikona. Niemal cała postać Marii z Dzieciątkiem przykryta jest ryzą, a tło zamalowano grubą warstwą kremowej farby olejnej. Twarze i dłonie Matki Boskiej i Jezusa – jedyne widoczne fragmenty dzieła – są szerniałe, lico jest spękane i z widocznymi ubytkami. Pod farbą pokrywającą tło widać jednak reliefową dekorację o układzie motywów identycznym jak na ikonach w Nowoberezowie, Rybołach i Wojszkach. Również proporcje zdają się te same, choć oczywi-

26. *Św. Jerzy*, 2. poł. XVII w. (?), Ryboły, cerkiew cmentarna św. Jerzego, pierwotnie w cerkwi św. Jerzego w Kożanach, skradziona w 1965 r. Fot. W. Smulikowski, 1963, Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, karta zabytku ruchomego

Saint George, 2nd half of the 17th century (?), Ryboły, Cemetery Church of Saint George, originally from the Church of Saint George in Kożany, stolen in 1965. Photo by W. Smulikowski, 1963, Warsaw, National Heritage Institute, movable monument card

27. Fragment schematu tła ikony *Św. Jerzy*, Ryboły, cerkiew cmentarna św. Jerzego, pierwotnie w cerkwi św. Jerzego w Kożanach, skradziona w 1965 r.
Fragment of the background pattern scheme of the icon *Saint George*, Ryboły, Cemetery Church of Saint George, originally from the Church of Saint George in Kożany, stolen in 1965

28. *Matka Boża z Dzieciątkiem*, Podbiele, cerkiew św. Proroka Eliasza. Fot. P. Jamski, 2008
Mother of God with Child, Podbiele, Church of Prophet Elijah. Photo by P. Jamski, 2008

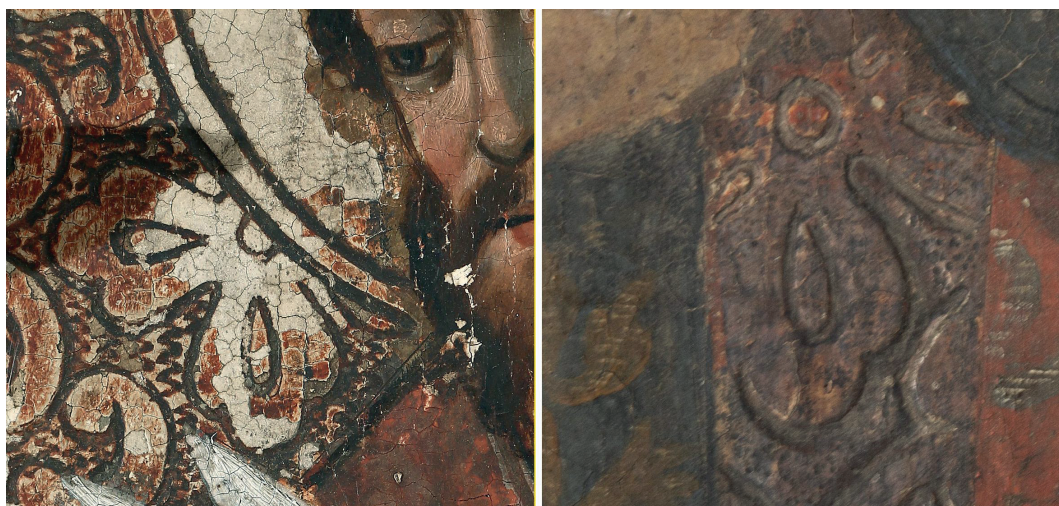
29. a – twarz Marii, fragment ikony *Matka Boża z Dzieciątkiem*, Podbiele, cerkiew św. Proroka Eliasza;
b – twarz Michała Archaniola, fragment ikony z drzwi diakonów ikonostasu z Nowoberezowa.

Fot. P. Jamski, 2008, 2023

**a – face of Mary, fragment of the icon *Mother of God with Child*, Podbiele, Church of Prophet Elijah;
b – face of Archangel Michael, fragment of the icon from the deacon's doors of the iconostasis
of Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2008, 2023**

ście bez przeprowadzenia precyzyjnych pomiarów nie wyciągamy w tej kwestii jednoznacznych wniosków. Pomimo dramatycznego stanu zachowania partii twarzy, zwracają uwagę detale znane z ikon pochodzących z ikonostasów w Nowoberezowie i Rybołach: identyczny wykrój łuków brwiowych z charakterystycznym głębokim cieniem u nasady nosa, kształty oczu i wąskich ust o grubych wargach (il. 29a-b). Wobec powyższych uwag wyrażamy przypuszczenie, że ikona Hodegetrii w Podbielu została wykonana w warsztacie odpowiedzialnym za sporządzenie ikonostasu z Nowoberezowa. Oczywiście zastrzegamy przy tym, że owa konstatacja musi pozostać w zawieszeniu do czasu przeprowadzenia starannej konserwacji przywołanego tu obiektu.

Prowadząc rozważania w kwestii reliefowych zdobień tła, powróćmy do trójprzęsłowych paneli stanowiących pozostałości ikonostasów cerkwi w Szebryniu i Domaczewie. W przypadku pierwszego zabytku, którego stylistyka w partiach malarskich zdaje się bliska ikonom nowoberezowskim z grupy „A”, trybowane tło zachowane jest na wyobrażeniu św. Pawła. Cały układ dekoracji pozostaje na obecnym etapie badań niemożliwy do rekonstrukcji, choć nie ulega wątpliwości,

30. Fragmenty reliefowej dekoracji tel ikon: a – *Św. Paweł* z ikonostasu z cerkwi w Szebryniu w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, fot. ze zbiorów IS PAN; b – *Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb* z ikonostasu z Nowoberezowa, fot. P. Jamski, 2023

Fragments of the relief decoration of icon backgrounds: a – *Saint Paul* from the iconostasis of the church in Shebryn, now in the Museum of Old Belarusian Culture in Minsk, photo from the IS PAN collection; b – *Saints Vladimir, Boris, and Gleb* from the iconostasis of Nowoberezowo, photo by P. Jamski, 2023

że nie jest on tożsamy z zaprezentowanym wzorem I. Choć i w tym wypadku wiążące wnioski pozostają poza naszym zasięgiem, warto zwrócić uwagę na motyw czterolistnej rozety, który widzimy w dwóch miejscach po bokach głowy świętego. Zastanawiający jest fakt, że bardzo podobne rozety odnajdujemy w dwóch miejscach na nowoberezowskim przedstawieniu św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba (il. 30a–b), czyli malowidło, które prawdopodobnie zostało umieszczone w przegrodzie wtórnie (ale zapewne niewiele później). Niestety partie tła są na tej ikonie niemal całkowicie zniszczone, zatem nie da się stwierdzić, czy relief wycięto lub odbito zgodnie z tym samym schematem, co na ikonostasie shebryńskim, niemniej identyfikacji tej nie można wykluczyć.

Natomiast jeśli przyjrzymy się fotografiom paneli z ikonostasu cerkwi w Domaczewie – o partiach malarskich znacznie słabszych niż nowoberezowska grupa „A”, lecz o uderzająco bliskich rozwiązaniach kompozycyjnych – rozpoznamy w dekoracji tła te same motywy, które znamy z ikon grupy „A” w Nowoberezowie oraz z omówionych wyżej obiektów z Rybołów, Wojszek i Pawłów. Co więcej, w sposobie rozłożenia wici po bokach postaci uczniów Jezusa odczytujemy podobną logikę, a zatem niewątpliwie ten sam sposób operowania matrycą czy szablonem, co w przypadku dekoracji ikon rzędu apostołskiego przegrody z Nowoberezowa (il. 31a–c). Owe podobieństwa z pewnością nie są przypadkowe, choć oczywiście na obecnym etapie, (a być może nigdy), nie rozstrzygniemy, czy ikonostas z Domaczewa (pochodzący być może ze Sławatycz) powstał w tym samym warsztacie, co przegroda nowoberezowska, a różnice w sposobie malowania po-

31. Fragmenty reliefowej dekoracji tła ikon: a-b – z rzędu apostołskiego ikonostasu z Domaczewa, Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, fot. ze zbiorów IS PAN; c – ewangelisty z ikonostasu z Nowoberezowa, fot. P. Jamski

Fragments of the relief decoration of icon backgrounds: a-b – from the apostolic tier of the iconostasis of Domachevo, Museum of Old Belarusian Culture in Minsk, photo from the IS PAN collection; c – evangelist from the iconostasis of Nowoberezowo, photo by P. Jamski

staci wynikają jedynie z zaangażowania innego członka zespołu rzemieślników i gruntownego przemalowania w okresie późniejszym, czy też mamy do czynienia z przykładem stosowania bardzo podobnych rozwiązań w większym środowisku artystycznym, być może przez dłuższy okres. Kwestia reliefowego zdobienia tła także wymyka się analizie zarówno ze względu na stan zachowania obiektu (wydaje się, że miejscami trybowanie jest zniszczone lub niefachowo „naprawione”), jak i na fakt, że nie znamy zabytku z autopsji.

Zastosowanie w dekoracji tła jednakowego reliefu nie musi oznaczać mechanicznego użycia tych samych matryc czy szablonów. Na datowanych na drugą połowę lub koniec XVII w. ikonach Hodegetrii (100 × 70 cm) i Chrystusa Pantokratora (100 × 67 cm) w monasterze Zwiastowania NMP w Supraślu, przeniesionych w 1972 r. z cerkwi w Połoskach (powiat bialski, il. 32)⁴⁴, widzimy dekorację tła o niemal identycznym rysunku (il. 33), lecz pewne elementy mają nieco inny kształt – przede wszystkim niektóre odcinki wici roślinnej wyprowadzono węższą linią. Partie figuralne są przemalowane, co uniemożliwia ich analizę stylistyczną, lecz nie wydaje się, by można było kojarzyć je z manierą ikon odnalezionych w Nowoberezowie. Cerkiew Św. Trójcy i św. Dymitra w Połoskach istniała od 1680 r.⁴⁵, zatem datowanie wymienionych obiektów na schyłek XVII w. zdaje się najwcześniejsze, jakie może być prawdopodobne. W dalszej kolejności wymienić należy ikony o tłach ozdobionych trybowaniem o wzorze niemal identycznym, lecz różniącym się kilkoma detalami (inny kształt części liści, kwiaty w miejscu cekinów). Pierwszy przykład to datowane na wiek XVIII przedstawienie Chrystusa Pantokratora

32. *Chrystus Pantokrator*, Supraśl, monaster Bożego Objawienia, pierwotnie Połoski, cerkiew Trójcy Świętej, wg Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, karta zabytku ruchomego
Christ Pantocrator, Supraśl, Monastery of the Holy Epiphany, originally from Połoski, Church of the Holy Trinity, according to Warsaw, National Heritage Institute, movable monument card

(102 × 69 cm) w dawnej cerkwi unickiej (obecnie kościele) w Żeszczynce w powiecie białskim (niegdyś włodawskim)⁴⁶. Deseń analogiczny, lecz ze zniekształceniem niektórych elementów, odnajdujemy na pochodzącej zapewne z XVIII w. ikonie Chrystusa Pantokratora (105 × 76 cm) z cerkwi św. Mikołaja w Małorycie (Białoruś, obwód brzeski, rejon małorycki), przechowywanej w Narodowym Muzeum Sztuki w Mińsku⁴⁷. Tym, co również łączy stylistykę tego obiektu z ikoną z odległej o ok. 50 km Żeszczynki, jest linearny modelunek szat z zaznaczeniem fałdów twardymi konturami. Analogię z wyobrażeniem Chrystusa Pantokratora z Połosek (25 km na północ od Żeszczynki) stanowi natomiast niemal identyczny relief na nimbie Zbawiciela. Dodajmy, że Domaczewo i sąsiednie Sławatycze oraz wspomniane przy okazji wyobrażenia Michała Archanioła Czersk leżą między Małorytą a Żeszczynką (niewiele ponad 20 km na wschód od tej miejscowości). Jako prawdopodobnie późniejszy, pochodzący przynajmniej z początku, a najpewniej z połowy XVIII w., przykład dekoracyjnego przetworzenia tych samych motywów wskazać można wreszcie tło ikony Chrystusa Pantokratora w cerkwi Narodzenia Bogurodzicy w Dywinie (obwód brzeski, rejon kobryński) położonym ok. 45 km na wschód od Małoryty⁴⁸.

Nie jest zaskoczeniem, że tak duży zespół ikon i innych elementów, jakim są relikty ikonostasu z Nowoberezowa, okazał się stylistycznie powiązany z licznymi zabytkami regionu. Powyższe analizy, stanowiące – miejmy nadzieję – początek, a nie zwieńczenie pogłębionych badań, pozwoliły wskazać wiele obiektów wykazujących bliższe i dalsze pokrewieństwa z ikonostasem nowoberezowskim (ikonami grupy „A” i być może przedstawieniem św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba). Najbliższe to ikony z cerkwi w Rybołach zachowane tamże oraz w Wojszkach i być może w Pawłach, a także pocho-

33. *Chrystus Pantokrator*, Supraśl, monaster Bożego Objawienia, pierwotnie Połoski, cerkiew Trójcy Świętej, wg Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, karta zabytku ruchomego, fragment *Christ Pantocrator*, Supraśl, Monastery of the Holy Epiphany, originally from Połoski, Church of the Holy Trinity, Warsaw, National Heritage Institute, movable monument card, fragment of the icon

34. a – pilaster w rzędzie proroków ikonostasu z Nowoberezowa, fot. P. Jamski, 2023; b – fragment dekoracji snycerskiej ołtarza w kaplicy Podwyższenia Krzyża Świętego w Duboi koło Pińska, 4. ćw. XVII w. (?), fot. przed 1939, IS PAN, Fototeka; c – fragment ażurowej struktury carskich wrót ikonostasu z Nowoberezowa. Fot. P. Jamski, 2023
- a – Pilaster in the prophets' tier of the iconostasis from Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023;
 b – Fragment of the carved decoration of the altar in the Chapel of the Exaltation of the Holy Cross in Duboja near Pińsk, 4th quarter of the 17th century (?). Photo taken before 1939, IS PAN, Phototheque;
 c – Fragment of the openwork structure of the royal doors of the iconostasis from Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023

dzący z cerkwi w Kożanach (skradziony ze świątyni cmentarnej w Rybołach) wizerunek św. Jerzego i Hodegetria w Podbielu. Do owej „grupy nowoberezowskiej” zaliczamy fragment rzędu apostołskiego ikonostasu cerkwi w Szebryniu koło Brześcia, choć zastrzegamy, że nie znamy tego zabytku z autopsji. Najprawdopodobniej wszystkie te prace wyszły spod pędzla jednego rzemieślnika, chociaż nie mamy tej pewności co do ikon *Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb* w Nowoberezowie i *Chrystus Pantokrator* w Pawłach, które jednak bez wątpienia pochodzą z tego samego wąskiego kręgu. Naturalnie rezerwę zachowujemy także w sprawie atrybucji ikony *Św. Jerzy* z Kożan, bowiem obiekt ten znamy wyłącznie z fotografii sprzed ponad 60 lat. Problematyczna jest kwestia kompozycji wyobrażenia Michała Archaniola

35. a – *Św. św. Kosma i Damian*, fragment z widocznymi śladami po oryginalnym obramieniu, Wojszki, cerkiew Michała Archaniola, stan w czasie konserwacji (1999), wg K. Stawecki, *Dokumentacja konserwatorska ikony św.ś. Kosmy i Damiana...*; b – *Zwiastowanie*, fragment obramienia, ikonostas z Nowoberezowa.

Fot. P. Jamski, 2023

a – Saints Cosmas and Damian, fragment showing traces of the original frame, Wojszki, Church of Saint Michael the Archangel, condition during conservation (1999), according to K. Stawecki, *Conservation Documentation of the Icon Saints Cosmas and Damian...*; **b – Annunciation**, fragment of the frame, iconostasis from Nowoberezowo. Photo by P. Jamski, 2023

w Drohiczynie, którego stan zachowania nie pozwala na przeprowadzenie analizy stylistycznej. Przykuwają uwagę inne obiekty o kompozycjach bliskich rozwiązaniom zastosowanym w ikonostasie z Nowoberezowa: ikony Michała Archanioła z Czerska i dwa panele rzędu apostołskiego ikonostasu w pobliskim Domaczewie/Sławatyczach. Ten ostatni zabytek należy zarazem do grupy ikon o reliefowych zdobieniach tła identycznych jak w Nowoberezowie, Rybołach, Wojszkach, Podbielu i Pawłach lub bardzo podobnych. Zaliczamy do nich jeszcze ikony z cerkwi w Połoskach, Żeszczynce, Małorycie i Dywinie. Jak widać wszystkie wymienione obiekty – zarówno te z najściślejszej „grupy nowoberezowskiej”, jak i te, które wykazują dalsze z nią pokrewieństwa pochodzą z terenu pogranicza Podlasia i Zachodniego Polesia po obu stronach dzisiejszej granicy polsko-białoruskiej. Punktem wysuniętym najdalej na północ są Ryboły, najdalej na południe Czersk, a na zachód Drohiczyn leżący mniej więcej w połowie tego roboczo zarysowanego pasa. Dodajmy, że jak dotąd nie udało się odnaleźć analogii dla dużo słabszych artystycznie nowoberezowskich przedstawień proroków. Można wysunąć ostrożną hipotezę, że wykonał je członek warsztatu, któremu zazwyczaj powierzano zadania tego rodzaju – tworzenie ikon z najwyższego rzędu. Najczęściej jedynymi reliktaami dawnych ikonostasów są ikony z rzędu namiestnego, prawdopodobnie zatem zdecydowana większość prac owego rzemieślnika przepadła.

Być może na szczególną uwagę w owym geograficznym przeglądzie zasługuje Szebryń – wieś usytuowana kilkanaście kilometrów od Brześcia, najważniejszego ośrodka miejskiego na tym obszarze. Skoro – jak powiedziano wyżej, kolatorami cerkwi w Szebryniu byli proboszczowie fary w Brześciu – więcej niż prawdopodobne zdaje się, że w tym dużym i ważnym mieście zamówiono szebryński ikonostas, który hipotetycznie uznajemy za dzieło warsztatu odpowiedzialnego za wykonanie przegrody cerkwi w Nowoberezowie (oraz ikon „grupy nowoberezowskiej”). Nie zapominając o pozostałych obiektach, dodajmy, że Drohiczyn nad Bugiem dzieli od Brześcia wprawdzie ok. 100 km, lecz oba punkty na mapie łączy najbardziej niezawodna w czasach nowożytnych droga – rzeka. Nad Bugiem leżą również Domaczewo i Sławatycze, a w ich pobliżu Czersk, nieco dalej Żeszczynka, Połoski i Małoryta. Wskazując Brześć jako potencjalne miejsce działalności twórców ikonostasu z Nowoberezowa, należy podkreślić wysoką klasę artystyczną tego zabytku (podobnie jak ikon rybołowskich i szebryńskich). Trudno widzieć w tych obiektach produkty pokątnie działających rzemieślników z głębokiej prowincji. Akcentując te kwestie, trzeba też zwrócić uwagę na szczególną pozycję wymienionych parafii – szebryńska była wyjątkowo zamożna (6 włók ziemi trzykrotnie przewyższało standardowe uposażenie cerkwi)⁴⁹, natomiast rybołowska i nowoberezowska leżały w dobrach królewskich i powstały z monarszych fundacji, przy czym ta ostatnia to jedna z pierwszych parafii utworzonych po zawarciu unii brzeskiej. Fakty te być może nie mają większego znaczenia – ikonostas nowoberezowski został wszak zamówiony przez mieszkańców najbliższej okolicy – choć zarazem trudno owych koincydencji nie odnotować.

O ówczesnych realiach na tym terenie wiemy jednak niewiele i brakuje punktów odniesienia dla powyższych hipotez. Wśród wymienionych tu zabytków najbardziej zwartą grupę tworzą ikony z cerkwi bliżej Bielska – z Nowoberezo-

wa, Rybołów, Kożan i Podbiela. Dwie pierwsze wsie królewskie należały *de facto* do uposażenia starostwa bielskiego, kolatorami dwóch pozostałych byli przedstawiciele lokalnej szlachty. Nie wiadomo, czy w Bielsku – również ważnym mieście – działały w interesującym nas okresie warsztaty ikonopisarskie, lecz zdaje się to prawdopodobne. Być może „grupa nowoberezowska” i wymienione ikony z miejscowości położonych na południe od Brześcia o zbliżonych zdobieniach teł to dwie różne odnogi szerszego nurtu podlasko-zachodniopoleskiego malarstwa ikonowego. Możliwe też, że ojczyzną tej drugiej grupy była Małoryta, a nie Brześć.

Sądzymy, że w dalszych badaniach wskazane będzie przyjrzenie się niektórym obrazom z XVII w. zachowanym w kościołach katolickich omawianego regionu. W tym kontekście na uwagę zasługuje Hodegetria w kościele parafialnym św. Stanisława Biskupa Męczennika w Wereszczynie (powiat włodawski, obecna świątynia pochodzi z 1783 r., pierwotna z lat trzydziestych XVII w.)⁵⁰. Obraz oprawiony jest w metalową sukienkę, zatem niewidoczny pozostaje modelunek szat; nie wiemy również, jak opracowano tło zasłonięte tkaniną, lecz twarz Matki Boskiej – nosząca wprawdzie ślady przemalowań – wykazuje jednak podobieństwa do przedstawień Marii na ikonach Matki Bożej w Rybołach i Podbielu, a także Michała Archanioła i niektórych apostołów w Nowoberezowie. Dostrzegamy tu identyczne kształty nosa, ust, a zwłaszcza obramień oczu i łuków brwiowych. Wereszczyn leży ok. 100 km na południe od Brześcia, na obszarze Polesia Lubelskiego, lecz należy pamiętać, że jest to podobna odległość, jaka dzieli Brześć i Podbiel. Na obecnym etapie nie wysuwamy hipotez w kwestii ewentualnych związków tego obiektu z „grupą nowoberezowską”, a jedynie sygnalizujemy potrzebę poszerzenia perspektywy badawczej.

Jedno jest pewne – analiza relikwów ikonostasu nowoberezowskiego pozwala skojarzyć ze sobą wiele obiektów, których pokrewieństw wcześniej nie dostrzegano, a także prowokuje do stawiania nowych pytań. Jedno z nich – istotne zarówno dla kwestii autorstwa, jak i datowania – dotyczy technologii wykonywania reliefowych dekoracji teł ikon oraz proveniencji i przemian stylistycznych wykorzystywanych motywów. Ikony o zdobieniach zdradzających bliższe i dalsze pokrewieństwa z ikonostasem z Nowoberezowa w dotychczasowej literaturze datowane są w sposób dość ogólny na wiek XVII, jego schyłek lub przełom XVII i XVIII w. Jak wykazano, formy zrekonstruowanego w toku naszych badań ornamentu najpewniej podlegały ewolucji; można wskazać także rozmaite warianty zbliżonych repertuarów rozwiązań. W tym kontekście warto na marginesie wspomnieć kilka opublikowanych ikon (z tego samego terenu) o zdobieniach nie tak podobnych, lecz wykorzystujących zbliżone motywy lancetowatych liści i łodyg przeplecionych przez stylizowane pędy lub pąki. Przypomnijmy choćby przechowywane w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku ikony z lat czterdziestych–pięćdziesiątych XVII w.: *Pokrowa Matki Bożej* (z cerkwi św. Mikołaja w Małorycie), *Joachim i Anna oraz Zwiastowanie św. Annie* (w ujęciu symultanicznym, z cerkwi Przemienienia Pańskiego w Ołtuszu koło Małoryty), *Narodziny Bogurodzicy* (z cerkwi św. Mikołaja w Lachowcach, również koło Małoryty)⁵¹. Otwarte musi pozostać pytanie o źródła, z których czerpano wzory. Nie znamy rycin ornamentalnych rozpowszechniających tego rodzaju rozwiązania. Być może wzoro-

wano się na deseniach tkanin, często pochodzących jeszcze z końca XVI lub z początku XVII w.⁵² Zauważmy wreszcie – o czym pisaliśmy już wcześniej – że do tego rodzaju stylistyki nawiązano, malując szatę Chrystusa w scenie Deesis w Nowoberezwowie⁵³. W tym kontekście wymienić trzeba również płaszcz Jezusa na ikonie Matki Bożej Rybołowskiej. Na obecnym etapie powyższe uwagi nie prowadzą do odpowiedzi na pytanie o zawężenie datowania zespołu relikwów stanowiącego temat niniejszych dociekań, choć intuicyjnie można wskazywać raczej третią ćwierć czy szerzej drugą połowę XVII w. Także zastosowane w ikonostasie nowoberezwowskim manierystyczne rozwiązania snycerskie – zarówno kojarzące się ze sztuką początku XVII w. zdobienia pilastrów, jak i chrząstkowo-małżowinowy ażur carskich wrót – na interesujących nas obszarach mogły współistnieć w ramach struktury jednego dzieła. Świetnym przykładem takiej koegzystencji był ołtarz kaplicy misji jezuitów w Duboi koło Pińska, datowany na czwartą ćwierć XVII w., niezachowany, znany jedynie z fotografii archiwalnej (il. 34a–c)⁵⁴.

Fakt, że poszczególne elementy z ikonostasu nowoberezwowskiego przetrwały w stanie różnych etapów destrukcji, również ma znaczenie dla badań nad sztuką cerkiewną tego terenu i epoki. Pouczające w tej kwestii jest zestawienie wykonanego w trakcie konserwacji zdjęcia ikony *Św. św. Kosma i Damian w Wojszkach* (il. 10a, 35a)⁵⁵ z relikwami wyobrażenia Zwiastowania w Nowoberezwowie (il. 35b). Po usunięciu z tej pierwszej ikony wtórnej ramy z XIX lub XX w. odsłoniły się ślady po pierwotnym obramieniu, które przypuszczalnie miało formę podobnych listew oraz rautów lub kaboszonów, jak w przypadku ikon nowoberezwowskich. Na podobrazach obu malowideł widzimy wręcz podobne rozmieszczenie kołków mocujących ramę. Niestety w czasie konserwacji z 1999 r. wprowadzono rozwiązanie ahistoryczne, niemające nic wspólnego z malarstwem ikonowym tego okresu na badanym obszarze.

Skoro poruszamy kwestie konserwatorskie, należy zgłosić postulaty. Zabezpieczanie prawie wszystkich relikwów przegrody z cerkwi w Nowoberezwowie trwa i z pewnością przyniesie znakomite efekty. Ważne jest przy tym, by toruńskiemu zespołowi konserwatorów udało się uzyskać finansowanie specjalistycznych badań, bowiem każde nowe ustalenie dotyczące ikonostasu nowoberezwowskiego może być ważnym krokiem w kierunku rozpoznania sztuki cerkiewnej Podlasia i Polesia w dobie nowożytnej. Z powyższych rozważań wynika, że programem należy objąć również kredowo-klejową zaprawę gruntu. Być może uda się określić technikę wykonywania reliefowej dekoracji tła, co może okazać się kluczowe dla identyfikacji warsztatu. Konieczne jest również przeprowadzenie starannej konserwacji i badań przemalowanej Hodegetrii z Nowoberezwowa, a także – zapewne w dalszej kolejności – wyobrażenia Matki Bożej z Dzieciątkiem w cerkwi w Podbielu. W jeszcze dalszej przyszłości byłoby dobrze powtórnie odrestaurować ikonę *Św. św. Kosma i Damian w Wojszkach*, od której lica miejscami odpaja się grunt (i przy okazji usunąć ahistoryczną ramę).

Najważniejszy postulat ma w obecnej sytuacji charakter marzenia – jest nim kontynuacja badań nad ikonostasem nowoberezwowskim z dostępem do zbiorów białoruskich. Wstępnie zaobserwowane pokrewieństwa wśród obiektów z tamtejszych zbiorów wymagają weryfikacji. Przypuszczamy też, że za wschod-

nią granicą Polski zachowało się więcej zabytków powstałych w tym samym kręgu rzemieślników lub wręcz w tymże warsztacie. Działał w nim twórca o wyrażonej indywidualności artystycznej i choć prawdopodobnie nigdy nie poznamy jego imienia, powinniśmy poszukiwać jego dzieł o szczególnym oddziaływaniu duchowym (wszak ikona Matki Bożej Rybołowskiej otoczona jest kultem) i wybitnych walorach artystycznych. Naszym wielkim pragnieniem jest, by badania nad ikonoostasem z Nowoberezowa pomogły zrozumieć sztukę cerkiewną jego czasu i miejsca, a także by zabytek ten łączył – prawosławnych i katolików, Polaków, Białorusinów oraz inne narody dawnej Rzeczypospolitej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Andrzejczak A., *Dokumentacja prac konserwatorskich ikony „Postać Chrystusa” z cerkwi w Pawłach (woj. podlaskie)*, Białystok 2003, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok.
- Buczyło A., *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, praca doktorska, promotor dr hab. J. Wroniszewski, prof. UMK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń 2014.
- Iwanicka K., *Dokumentacja konserwatorska. Ryboły – ikona „Hodigitria”. Dokumentacja wykonana na zlecenie WKZ Białystok*, Warszawa 1979, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok.
- Kulak A., *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza*, praca doktorska, promotor dr hab. J. Sito, prof. IS PAN, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2022.
- Stawecki K., *Dokumentacja konserwatorska ikony śś. Kosmy i Damiana z cerkwi fil. p.w. św. Michała Archaniola w Wojszkach*, Białystok 1999, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok.

Opracowania

- Buczyło A., *Patronat Kościoła rzymskokatolickiego nad cerkiewiami unickimi w powiecie brzeskoliteńskim w XVIII w. – wybrane zagadnienia*, [w:] *Unia Lubelska i jej dziedzictwo*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabraniak, Rzeszów 2021.
- Charkiewicz J., *Tobą raduje się całe stworzenie... Ikony Bogarodzicy w Prawosławiu*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Warszawa 2009.
- Фіонік Д., *Нарыс гісторыі малявання ў Пудобіел’у да 1915 р., „Bielski Hostinec”* 2011, nr 1.
- Флікоп-Світа Г.А., *Беларускі ікананіс XVI – першай паловы XX ст. Альбом*, Мінск 2019.
- Флікоп-Світа Г.А., *Іканастасы і алтары грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай трэці XIX ст. З электронным дадаткам*, Мінск 2021.
- Gadomski J., *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1460–1500*, Warszawa 1988.
- Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя*, рэд. У. Пракапцоў, Мінск 2021.

- Jamski P., Michalczyk Z., Nowicki J., *Ikonostas z XVII wieku w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie – odkrycie zespołu Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2023, t. 85, nr 3.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 12: *Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, wstępna inwentaryzacja I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1996.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 3: *Powiat białostocki*, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. M. Zgliński, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Smulikowska, z. 8: *Powiat włodawski*, oprac. E. Smulikowska, wstępna inwentaryzacja J. Rutkowska, Warszawa 1975.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Smulikowska, z. 2: *Powiat Biała Podlaska*, red. i oprac. K. Kolendo-Korczakowa, A. Oleńska, M. Zgliński, Warszawa 2006.
- Kolendo-Korczak K., *Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Św. w Brześciu*, [w:] *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 1, red. M. Zgliński, Kraków 2013 (*Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J.K. Ostrowski, cz. 5).
- Кравченко А.С., Уткин А.П., *Икона. Секреты ремесла*, Москва 1993.
- Maszczyk M.T., *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2010.
- Michalczyk Z., Jamski P., Nowicki J., *Ikonostas z Nowoberezowa – odkrycie, konteksty, perspektywy*, „Над Бугом і Нарвою” / „Nad Buhom i Narwoju” 2024, nr 4.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- Музеі старажытнабеларускай культуры. Альбом, укл. А.А. Ярашэвіч, Мінск 2004.
- Oleńska A., *Kaplica p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Duboi*, [w:] *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 3, red. D. Piramidowicz, Kraków 2016 (*Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J.K. Ostrowski, cz. 5).
- Оляніна С.В., *Обрамлення словом: ктиторські тексти на українській бароковій іконі*, „Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu” 2021, z. 10.
- Оляніна С.В., *Український іконостас. Символічна структура та іконологія*, Київ 2019.
- Помнікі мастацкай культуры Беларусі, укл. Б.А. Лазука, Мінск 2012.
- Сомова А.В., *Резные левкасы на памятниках темперной живописи*, „Молодой учёный”, 2022, № 20 (415).
- Sosna G., *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2001.

- Sosna G., Fionik D., *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski 1999.
- Stalończyk L., *Zabytki ruchome zakonserwowane w latach 1980–1985 w województwie białostockim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1995, nr 1.
- Tkaniny zabytkowe z okresu od XV do XVII wieku ze zbiorów krakowskich kościołów i klasztorów*, t. 1: *Tkaniny z XV i XVI wieku*, red. M. Krupa, Kraków 2021.
- Tomalska J., *Najstarsze ikony na Podlasiu – relikty z XVI wieku*, [w:] *Sztuka sakralna pogranicza*, t. 2: *Materiały z konferencji naukowej II Międzynarodowego Festiwalu Sztuki Sakralnej Pogranicza*, Przemyśl, 11–12.10.2013, Przemyśl 2016.
- Tomalska J., *Unickie ikony na Podlasiu w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2010.
- Шматаў В.Ф., Вецер Э.І., Мельнікаў М.П. і ін., *Ікананіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.*, выд. 2, Мінск 2005.
- Высоцкая Н.Ф., *Иконопись и алтарная живопись Беларуси XII–XVIII веков*, Минск 2012.

PRZYPISY

- ¹ Prace prowadzone w ramach realizacji projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Scalanie dziedzictwa. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków zachodniego pogranicza ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”, nr rejestracyjny 11H 20 0036 88, kierownik prof. dr hab. Zbigniew Michalczyk.
- ² P. Jamski, Z. Michalczyk, J. Nowicki, *Ikonostas z XVII wieku w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie – odkrycie zespołu Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2023, R. 85, nr 3, s. 109–146.
- ³ Referat na seminarium naukowym Zakładu Badań Podstawowych Historii Sztuki w naszym macierzystym Instytucie Sztuki PAN w Warszawie (7 listopada 2023); wystąpienie *Odkrycie ikonostasu z Nowoberezowa i co dalej?*, wygłoszone podczas sesji 770 lat dziejów pisanych Bielska Podlaskiego i dziedzictwo monasteru św. Mikołaja Cudotwórcy, Bielsk Podlaski, Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach (25 listopada 2023); prelekcja *O XVII-wiecznym ikonostasie z Nowoberezowa*, Hajnówka, Centrum Promocji Regionu „Czerlonka” (11 grudnia 2023).
- ⁴ Z. Michalczyk, P. Jamski, J. Nowicki, *Ikonostas z Nowoberezowa – odkrycie, konteksty, perspektywy*, „Над Бугом і Нарвою” / „Nad Buhom i Narwoju” 2024, nr 4, zvl. s. 26–28.
- ⁵ Z. Michalczyk, współpraca P. Jamski, J. Nowicki, *Scalanie dziedzictwa. Uwagi o reliktach kilku ikonostasów z XVII i XVIII w. z terenu Podlasia i Polesia*, referat wygłoszony na VI Międzynarodowym Kongresie „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”, Kraków, 17 października 2024.
- ⁶ Streszczamy tu informacje zawarte w naszym pierwszym artykule na ten temat: P. Jamski, Z. Michalczyk, J. Nowicki, *Ikonostas...*
- ⁷ Рог. Музей старажытнабеларускай культуры. Альбом, укл. А.А. Ярашэвіч, Мінск 2004, s. 40–41; Помнікі мастацкай культуры Беларусі, укл. Б.А. Ладука, Мінск 2012, s. 38; Г.А. Флікоп-Світа, *Беларускі ікананіс XVI – першай паловы XX ст.* Альбом, Мінск 2019, s. 59, il. 64; таж, *Іканастасы і алтары грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай трэці XIX ст.* 3 электронным дадаткам, Мінск 2021, s. 168–169, il. 307.
- ⁸ A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, praca doktorska na kierunku historia, promotor dr hab. J. Wróniszewski, prof. UMK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń 2014, s. 139–140, 151, 416, 510; tenże, *Patronat Kościoła rzymskokatolickiego nad cerkiewiami unickimi w powiecie brzeskoliteńskim w XVIII w. – wybrane zagadnienia*, [w:] *Unia Lubelska i jej dziedzictwo*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabaniak, Rzeszów 2021, s. 134.

- ⁹ K. Kolendo-Korczak, *Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Św. w Brześciu*, [w:] *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskoliteckiego*, t. 1, red. M. Zgliński, Kraków 2013 (Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej, cz. 5), s. 69.
- ¹⁰ Sposoby rozmieszczenia napisów na ukraińskich ikonostasach, w tym na zabytku z Rohatynia, analizowała C.B. Оляніна, w: *Обрамлення словом: ктиторовські тексти на українській бароковій іконі*, „Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu” 2021, t. 10, s. 64.
- ¹¹ Por. C.B. Оляніна, *Український іконостас. Символічна структура та іконологія*, Київ 2019, s. 304, poz. 16.
- ¹² Por. M.T. Maszczak, *Ikonu w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2010, s. 68–69, il. 81, 83.
- ¹³ В.Ф. Шматаў, Э.І. Вецер, М.П. Мельнікаў et al., *Ікананіс Заходняга Палесся XVI-XIX стст.*, wyd. 2, Мінск 2005, s. 142, il. 8 (obiekt zreprodukowany jedynie ze wskazaniem rejonu brzeskiego); Г.А. Флікоп-Світа, *Беларускі ікананіс...*, s. 59, il. 65; таж, *Іканастасы і алтары...*, s. 169–171, il. 308–310.
- ¹⁴ A. Buczyło, *Kształtowanie się...*, s. 507.
- ¹⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, red. R. Brykowski, E. Smulikowska, z. 8: *Powiat włodawski*, oprac. E. Smulikowska, wstępna inwentaryzacja J. Rutkowska, Warszawa 1975, s. 43; A. Buczyło, *Kształtowanie się...*, s. 507.
- ¹⁶ Г.А. Флікоп-Світа, *Беларускі ікананіс...*, s. 26, il. 24, s. 59, il. 65.
- ¹⁷ *Katalog zabytków...*, seria nowa, t. 12: *Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyń i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, wstępna inwentaryzacja I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1996, s. 27, il. 187. Zob. też wzmianka: L. Stalończyk, *Zabytki ruchome zakonserwowane w latach 1980–1985 w województwie białostockim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1991, nr 1, s. 65. Pomimo intensywnych poszukiwań nie udało się odnaleźć dokumentacji z przeprowadzonych prac – ani w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku, ani w archiwum parafialnym. Wygląd obiektu przed całkowitym odsłonięciem starszego, słabo widocznego malowidła znamy z fotografii Jerzego Szandomirskiego z 1982 r. [w:] *Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum* (dalej: WUOZ Białystok), karta zabytku ruchomego, nr 3000, *Drzwi diakońskie – św. Michał Archanioł*, oprac. M. Walkiewicz, 1982 (zob. też kopia: Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa; dalej: Warszawa, NID).
- ¹⁸ L. Stalończyk, *Zabytki...*, s. 65; *Katalog zabytków...*, seria nowa, t. 12: *Województwo białostockie...*, z. 1: *Siemiatycze...*, s. 27, il. 187.
- ¹⁹ Por. Флікоп-Світа, *Іканастасы і алтары...*, s. 140–141, il. 197.
- ²⁰ Ikony zostały opublikowane w: G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski 1999, s. 90–93; G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2001, s. 274–285; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 3: *Powiat białostocki*, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska i in., Warszawa 2016, s. 165, 341, il. 992, 998, 1001.
- ²¹ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 69; G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły...*, s. 19–20.
- ²² Odpis inwentarza znajduje się w zachowanym w archiwum parafialnym w Rybołach rękopisie: M. Krukowski, *Описание Рыболовского Прихода за двухсотлетний период с 1751 по 1951 год поданным архива Рыболовской церкви*, [Ryboły 1951]. Cytują go: G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły...*, zwł. s. 89–91; A. Kulak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza*, praca doktorska, promotor dr hab. J. Sito, prof. IS PAN, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2022, zwł. s. 486.
- ²³ Wymieniono: „Kwiat robiony na obrazie Najśw. Panny, koron srebrnych trzy, wotów srebrnych ośm, sześć pomniejszych, a dwa większe, relikwiarzyków trzy, agnusków dwa, obrazków na różnej blasze piętnaście, bisiorków sznurów trzy z krzyżykiem stalowym, szkaplerków para. Paciorów pozostałych białych szklanych sznurków siedem”. Cyt. za: G. Sosna, *Święte miejsca...*, s. 274; zob. też J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie... Ikony Bogarodzicy w Prawosławiu*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Warszawa 2009, s. 229.
- ²⁴ G. Sosna, *Święte miejsca...*, s. 280.

- ²⁵ Ikona została wówczas zakopana i wydobyta w 1928 r., zob. G. Sosna, *Święte miejsca...*, s. 279; J. Charkiewicz, *Tobą raduje się...*, s. 229.
- ²⁶ K. Iwanicka, *Dokumentacja konserwatorska. Ryboły – ikona „Hodigitria”. Dokumentacja wykonana na zlecenie WKZ Białystok*, Warszawa 1979, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok.
- ²⁷ K. Stawecki, *Dokumentacja konserwatorska ikony ś.ś. Kosmy i Damiana z cerkwi fil. p.w. św. Michała Archaniota w Wojszkach*, Białystok 1999, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok.
- ²⁸ А.С. Сомова, *Резные левкасы на памятниках темперной живописи, „Молодой учёный” 2022, № 20 (415), s. 666.*
- ²⁹ А.С. Кравченко, А.П. Уткин, *Икона. Секреты ремесла*, Москва 1993, s. 122.
- ³⁰ W literaturze przyjmuje się, że wzór bywał rysowany na arkuszu, następnie przenoszony na gładką powierzchnię gruntu i ręcznie wycinany. Zob. А.С. Сомова, *Резные левкасы...*, s. 666.
- ³¹ Za konsultację w tych kwestiach uprzejmie dziękujemy dr hab. Magdalenie Iwanickiej, prof. UMK.
- ³² Taki *modus operandi* znany jest z praktyki późnego średniowiecza, choćby z przykładów małopolskich, zob. J. Gądomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1460–1500*, Warszawa 1988, s. 102.
- ³³ A. Kułak, *Unickie cerkwie...*, s. 486.
- ³⁴ A. Andrzejczak, *Dokumentacja prac konserwatorskich ikony „Postać Chrystusa” z cerkwi w Pawłach (woj. podlaskie)*, Białystok 2003, mpis w Archiwum WUOZ, Białystok, zwł. il. 1–7 (stan przed konserwacją i w czasie oczyszczania).
- ³⁵ Warszawa, NID, karta zabytku ruchomego, nr PDL 000000008671, *Ikona – Św. Jerzy*, oprac. R. Brykowski, H. Sygietyńska, 1963. Zdjęcie wykonał W. Smulikowski. Opublikowana w: G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły...*, s. 113, il. 42; D. Stankiewicz, *Kradzież z cerkwi w Rybołach, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, nr 7, s. 302, il. 1.*
- ³⁶ Zob. m.in. G. Sosna, *Święte miejsca...*, s. 186; *Katalog zabytków...*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie...*, z. 3: *Powiat białostocki...*, s. 114.
- ³⁷ A. Kułak, *Unickie cerkwie...*, s. 412.
- ³⁸ G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły...*, s. 116.
- ³⁹ O ikonie w Kostomłotach zob. w: *Katalog zabytków...*, t. 8: *Województwo lubelskie...*, z. 2: *Powiat Biała Podlaska*, red. i oprac. K. Kolendo-Korczakowa, A. Oleńska, M. Zgliński, Warszawa 2006, s. LV, 142, il. 395–397; o obu ikonach: J. Tomalska, *Unickie ikony na Podlasiu w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2010, s. 567–568; też, *Najstarsze ikony na Podlasiu – relikty z XVI wieku*, [w:] *Sztuka sakralna pogranicza*, t. 2: *Materiały z konferencji naukowej II Międzynarodowego Festiwalu Sztuki Sakralnej Pogranicza, Przemyśl, 11–12.10.2013*, Przemyśl 2016, s. 92–95.
- ⁴⁰ *Katalog zabytków...*, t. 8, *Województwo lubelskie...*, z. 18, *Powiat włodawski...*, s. 19, il. 119. Określenie czasu powstania dzieła na wiek XVI lub pocz. XVII nie wydaje się prawdopodobne. Choć obiekt przypuszczalnie pochodzi z wieku XVII, trudno doprecyzować to datowanie i nie można wykluczyć wskazania XVIII stulecia.
- ⁴¹ G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły...*, s. 116–117.
- ⁴² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. M. Zgliński, oprac. Z. Michalczyk, i in., Warszawa 2019, s. 190, il. 602–603.
- ⁴³ A. Buczyło, *Kształtowanie się...*, s. 124, 499; A. Kułak, *Unickie cerkwie...*, s. 576. Doroteusz Fionik podaje informację, jakoby cerkiew w Podbielu została ufundowana przez Kaszewskich ok. 1670 r., zob. Д. Фіонік, *Нарыс гісторыі маюнтку в Пудобіел’у до 1915 р.*, „Bielski Hostinec” 2011, nr 1, s. 6.
- ⁴⁴ *Katalog zabytków...*, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie...*, z. 3: *Powiat białostocki...*, s. 214, il. 994–995. Informacja o pochodzeniu ikon z cerkwi w Połoskach: Warszawa, NID, karta zabytku ruchomego PDL 000 000 009 873, *Ikona Chrystus Pantokrator*, oprac. J. Pyzia, 1982; karta zabytku ruchomego PDL 000 000 009 874, *Ikona Matka Boska z Dzieciątkiem*, oprac. J. Pyzia, 1982.
- ⁴⁵ A. Buczyło, *Kształtowanie się...*, s. 499.
- ⁴⁶ *Katalog zabytków...*, t. 8: *Województwo lubelskie...*, z. 8: *Powiat włodawski...*, s. 78, il. 100.
- ⁴⁷ Рог. Н.Ф. Высоцкая, *Иконопись и алтарная живопись Беларуси XII–XVIII веков*, Минск 2012, роз. 42 (tu datowanie na XVII w.; jako miejsce pochodzenia eksponatu wskazana cerkiew Narodzenia Matki Bożej w Dywinie); *Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя*, рэд. У. Пракапцоў, Мінск 2021, s. 130–131, роз. 51 (tu datowanie na XVIII w. i szczegółowe informacje o pozyskaniu ikony podczas ekspedycji w 1970 r.).

- ⁴⁸ В.Ф. Шматаў, Э.І. Вецер, М.П. Мельнікаў і ін., *Ікананіс Заходняга...*, s. 156, il. 22 (obiekt zreprodukowany jedynie ze wskazaniem rejonu kobryńskiego, datowanie na wiek XVII); Г.А. Флікоп-Світа, *Іканастасы і алтары...*, s. 115, il. 117 (reprodukcja wg zdjęcia w fototece Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, datowanie na pocz. XVIII w.).
- ⁴⁹ A. Buczyło, *Patronat...*, s. 137.
- ⁵⁰ *Katalog zabytków...*, t. 8: *Województwo lubelskie...*, z. 18: *Powiat włodawski...*, s. 49, il. 90.
- ⁵¹ Por. *Ікананіс і алтары жыўяніс...*, s. 32–35, poz. 2–3, s. 44–45, poz. 8.
- ⁵² Por. np. niektóre szaty liturgiczne skatalogowane w kościołach i klasztorach krakowskich: *Tkani-ny zabytkowe z okresu od XV do XVII wieku ze zbiorów krakowskich kościołów i klasztorów*, t. 1: *Tkani-ny z XV i XVI wieku*, red. N. Krupa, Kraków 2021, s. 220–222, poz. 50 (ornat z 2. poł. XVI w. w klasztorze franciszkanów), s. 223–225, poz. 51 (ornat z 4 ćw. XVI w. w klasztorze kamedułów na Bielanach), s. 234–236, poz. 54 (dalmatyka z 2. poł. lub 4. ćw. XVI w klasztorze dominikanów), s. 240–244, poz. 56–57 (ornat i stuła z 2. poł. lub 4. ćw. XVI w klasztorze franciszkanów).
- ⁵³ P. Jamski, Z. Michalczyk, J. Nowicki, *Ikonoostas...*, s. 120–121.
- ⁵⁴ Fototeka IS PAN, 26719; zdjęcie zostało opublikowane w: A. Oleńska, *Kaplica p.w. Podwyższenia Krzy-ża Świętego w Duboi*, [w:] *Kościoły i klasztory...*, t. 3, red. D. Piramidowicz, Kraków 2016, s. 229–230, il. 495–497.
- ⁵⁵ K. Stawecki, *Dokumentacja...*, il. 5.

THE NOWOBEREZOWO ICONOSTASIS. IN SEARCH OF CREATORS AND KINSHIPS

In April 2023, a research team from the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences: Prof. Zbigniew Michalczyk, Piotr Jamski and Dr Jan Nowicki discovered 20 fragments of an iconostasis in the attic of the Orthodox filial church of St John the Theologian at Nowoberezowo near Hajnówka. The forms of the iconostasis made it possible to tentatively date it to the second or third quarter of the seventeenth century. It is estimated that some 60 per cent of the original substance of the iconostasis has survived. The discovery was made during a field inventory-taking of historical monuments in the Hajnówka district, which is due to culminate in the publication of the next volume in the series *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. Owing to the urgent need to secure the relics of the iconostasis, the findings were presented in a separate article in "Biuletyn Historii Sztuki" (vol. 85, 2023, no. 3), accompanied by extensive photographic documentation and a proposed reconstruction of the structure. The Orthodox church of St John the Theologian was built in 1771, but the iconostasis discovered by the team comes from an earlier church in this locality, where the parish was founded by King Sigismund III Vasa and Constance of Austria in 1618. Although at the current stage of research it is not possible to precisely date it, there is no doubt that this iconostasis is the oldest object of its kind to have survived in the Podlachia region.

Currently, the relics of iconostasis are undergoing conservation at the Centre for Research and Conservation of Cultural Heritage at Nicolaus Copernicus University in Toruń. Documenting a new stage in the research on the iconostasis, this article constitutes an attempt to place it in the broader context of Orthodox art in Podlachia and Western Polesia, and to establish, by means of comparative analyses, analogies that would be helpful in determining the workshop, or at least the circle in which the Nowoberezowo iconostasis was created.

Both the manner of painting and the ornamental decoration of the backgrounds of the individual icons were analysed. On this basis, it proved possible to distinguish a group of objects showing such clear stylistic similarities that it must be assumed they were made in the same workshop. It is even possible that they were made by the same hand; this would have been the craftsman who created significant parts of the Nowoberezowo iconostasis, namely the icons of the Apostle and Sovereign tiers (including the repainted Hodegetria icon, held in the church and not yet undergoing conservation). The group of objects displaying the closest analogies, which has been given a working name of the “Nowoberezowo group”, includes, first of all, icons from the iconostasis at the Orthodox church of Sts Cosmas and Damian at Ryboły, namely, the icon of Our Lady of Ryboły, preserved in situ and greatly venerated, and the image of Sts Cosmas and Damian now in the chapel of Michael the Archangel in Wojszki; also, the icon of Christ Pantocrator in the cemetery church in Pawły, which belongs to the same parish of Ryboły, should possibly be counted into this group. Other icons that probably belong to this group as well are an image of St George from the church in the nearby Kożany (in the late nineteenth century relocated to the cemetery church in Ryboły, from where it was stolen in 1965), as well as a Hodegetria in the church in Podbiele, even though heavily repainted and hidden under a revetment (*riza*). A fragment of the Apostle tier of the iconostasis of an Orthodox church in Shebryn (Шэбрын, Szebryn) near Brest may also belong the group in question, although with a reservation, since the authors of the article know it from a photograph. The composition in the depiction of Michael the Archangel located in the church of St Nicholas in Drohiczyn (probably originally the Deacons’ Doors of the iconostasis in the Orthodox church of St George in the same locality) is an equally problematic issue. This composition is almost identical to that in the depiction of Michael the Archangel in Nowoberezowo, but a stylistic analysis of this icon cannot be conducted due to its state of preservation. Other noteworthy icons whose compositions are close to the solutions applied in the Nowoberezowo iconostasis are the icons of the Archangel Michael in Chersk (Чэпск, Czersk) and two panels of the Apostle tier of the iconostasis from the nearby Damachava (Дамачава, Domaczewo, now in the Museum of Old Belarusian Culture in Minsk). The latter belong, in addition, to the group of icons with relief background ornamentation identical with or very similar to that in the Nowoberezowo, Ryboły, Wojszki, Podbiele and Pawły icons. Icons from the Orthodox churches in Połoski, Żeszczynka, Malaryta (Маларыта, Małoryta) and Dzivin (Дзівін, Dywin) are also included in this group.

All the icons mentioned above, both those belonging to the strictest “Nowoberezowo group” and those that show more distant affinities with it, come from the borderland of Podlachia and Western Polesia on both sides of the present-day Polish-Belarusian border. Given that the rectors of the Brest parish acted as patrons (*collatores*) of the Uniate church in Shebryn, it is likely that the Shebryn iconostasis was commissioned in that city, which in turn leads to the cautious conjecture that the workshop responsible for the making of the Nowoberezowo iconostasis and the group described herein operated in Brest. It must be emphasised, however, that the objects with the closest analogies with it come from the Bielsk area (Ry-

boły, Kozany, Podbiele). It is probable that icon-painting workshops operated in this town, although no sources are known to confirm this.

Translated by
Klaudyna Michałowicz